

‘Had ik maar...’

Een fenomenologisch onderzoek naar spijt in relatie tot moederschap

Manon Schoneveld

Studentnummer: 1032976

Master Zorgethiek en Beleid

ZEB-70 Masterthesis

Woorden: 24963

1ste beoordelaar: Prof. Dr. Elleke Landweer

2de beoordelaar: Dr. Alistair Niemeijer

Voorwoord

De corona-periode bracht mij tijd en het inzicht dat het tijd was voor verdieping. Ik besloot de studie Zorgethiek en Beleid te gaan volgen. Het zou mij inspiratie brengen bij de levensvragen die mij altijd al bezighielden. Moederschap was zo'n thema dat mij, niet geheel gek, als vrouw van destijds 37 bezighield. Mijn pre-master thesis wijde ik aan de vraag: wie ben ik als vrouw, als je geen moeder bent? Verschillende filosofen brachten mij antwoorden, maar vragen des te meer. Zal ik spijt krijgen, als ik niet kies voor het moederschap? Het idee voor dit onderzoek werd geboren. En daar ligt mijn scriptie voor u en jou als lezer klaar. Het is een boeiend proces geweest die flinke hobbels heeft gekend. Meermaals kwamen de gedachten 'of ik het allemaal wel kon' en 'ik het nooit zou redden' in mij naar boven. Maar spijt was er nooit.

Allereerste dank ik prof. dr. Inge van Nistelrooij die mij het grootste gedeelte van mijn scriptie heeft begeleid. Dank voor jouw inspiratie, steun, meedenken en het rotsvaste vertrouwen in mij. Daarnaast dank ik dr. Elleke Landweer voor de prettige en menselijke begeleiding die ik in het staartje van mijn studie van jou kreeg. En ook Alistair Niemeijer dank ik hartelijk als tweede lezer van mijn scriptie.

Het starten van een studie had ook weerslag op mijn sociale omgeving. Mijn vriendinnen en bewonderingswaardige moeders, specifiek Kirsten en Manon, en hun lieve kindjes die ik het afgelopen jaar veel vaker had willen zien. Jullie eindeloze geduld voor zowel de kinderen als mij bewonder ik enorm. Dank voor het bieden van allerlei vormen van steun en structuur. Heel fijn dat ik op jullie heb mogen leunen. Daarnaast dank ik mijn, inmiddels ex-studiegenootjes, Marjan en Judith voor jullie support en jullie bereikbaarheid voor vragen op ieder tijdstip van de dag.

En als laatste, wil ik mijn dank en liefde uitspreken naar mijn familie. Papa, Jolyn, Elke en Harm. En natuurlijk mijn allerleukste nichtjes Mirre en Marit, waar ik zo nu en dan liefdevol over mag moederen. Met jullie spelen in de zandbak bracht speelsheid en lichtheid in mijn hoofd die soms overuren maakte.

Hoe paradoxaal ook, overleed mijn moeder in mei 2023. Geheel plotseling en veel te vroeg. Ik draag deze thesis dan ook op aan haar. Aan jou lieve mama, diegene die mij geleerd heeft wat zorgen is. En altijd zei: *'zorg goed voor jezelf, een ander doet het niet.'*

Inhoudsopgave

1. Problematisering en relevantie	7
1.1 Aanleiding	7
1.2 Maatschappelijke relevantie	7
1.3 Wetenschappelijke relevantie	9
1.4 Vraagstelling	11
1.5 Doelstelling	11
2. Methoden	12
2.1 Verantwoording literatuur en bronnenselectie	12
2.2 Zorgethiek	12
2.3 Onderzoeksbenadering	13
2.4 Onderzoeksmethode	14
2.5 Casusdefinitie en onderzoekseenheid	14
2.6 Dataverzameling	15
2.7 Data-analyse	15
2.8 Sensitizing concepts	16
2.9 Ethische overwegingen	17
3. Theoretisch kader	18
3.1 Zorgethiek	18
3.2 Moederschap	20
3.3 Spijt	22
3.4 Lichamelijkheid	23
3.5 Identiteit	25
3.6 Verbeelding	27
3.7 Samenvatting en voorlopige conclusie	28
4. Resultaten uit het empirisch onderzoek en zorgethische analyse	30
4.1 Proces en analyse	30
4.2 Analyse van opgekomen thema's: doelgroep 1	31
4.3 Analyse van de opgekomen thema's: doelgroep 2	39
4.4 Conclusie	44
5. Conclusie en aanbevelingen voor de praktijk	46
5.1 Conclusie	
5.2 Aanbevelingen voor de praktijk	46

6. Kwaliteit en beperkingen van het onderzoek	47
6.1 Betrouwbaarheid	48
6.2 Geloofwaardigheid	48
6.3 Overdraagbaarheid	48
6.4 Beperkingen	49
6.5 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	59
7. Nawoord	60
8. Literatuurlijst	
Bijlage 1: begeleidende brief	53
Bijlage 2: toestemmingsformulier participant	55
Bijlage 3: IPA- methode data-analyse	59
Bijlage 4 Reflexief dagboek	60

1. Problemativering en relevantie

1.1 Aanleiding

Dinsdagochtend tien over acht. Ik zit in de wachtkamer. ‘Mevrouw Schoneveld?’. Ik sta op en loop achter haar aan de gang door. De huisarts leest de tekst voor die op haar beeldscherm verschijnt: een kinderwens. ‘Ja, nee of eigenlijk is dit precies de vraag waar ik mee worstel’. Na mijn verhaal over de confrontatie met mijn leeftijd (destijds 38 jaar), moeders in mijn sociale omgeving en ambivalente gevoelens in mijzelf is het voorstel om mij aan te melden bij een fertiliteitskliniek. Het opslaan van mijn eicellen zou een oplossing zijn om tijd te winnen, mijn vruchtbaarheid te verlengen en het niet-weten de ruimte te geven om haar te onderzoeken.

Medische technologie heeft zich de laatste jaren ontwikkeld waardoor vrouwen op zowel medische- als sociale gronden hun kinderwens veilig(er) kunnen stellen (Pieters & Becker, 2021¹). Sommige vrouwen ervaren rust door het kopen van tijd om het gevoel van ‘had ik maar’ te voorkomen². Dit gevoel is mij bekend. De angst om later spijt te krijgen, omdat ik geen moeder ben geworden. Spijt zou ik kunnen krijgen, net zoals er vrouwen bestaan die moeder zijn en daar spijt van hebben. Veertien dappere vrouwen maakten in het boek *Regretting Motherhood* (Donath, 2017) kenbaar dat zij geen spijt hebben van hun kinderen, maar spijt hebben van hun rol als moeder omdat deze rol niet past.

Het roept vragen op: wat betekent het hebben van spijt in relatie tot het moederschap en waarom lijkt spijt in relatie tot moederschap een onacceptabel fenomeen? En kan het begrijpen van spijt als een negatieve emotie ook een positieve functie hebben voor vrouwen die worstelen met de vraag: ‘wil ik moeder worden of niet?’.

1.2 Maatschappelijke relevantie

“*One is not born a woman, but rather, becomes one*” schreef Simone de Beauvoir al in 1949. Volgens haar is gender geconstrueerd wat impliceert dat het lichaam van een vrouw cultureel geïnterpreteerd wordt en daardoor onderhevig is aan verandering (Diquinzio, 1993). Filosoof en bio-ethicus Hilde Lindemann (2001) spreekt over *master narratives* en doelt op archetypische verhalen waarin wij ons herkennen en die tegelijkertijd ons gedrag rechtvaardigen. Het gaat altijd over twee perspectieven: hoe ik mijzelf begrijp en hoe anderen

---

¹ https://www.nvog.nl/wp-content/uploads/2022/07/NTOG_2021_4_web.pdf (2021)

² <https://www.linda.nl/nieuws/media/loiza-lamers-kinderwens-eitjes-invriezen-spijt/> (2021)

mij begrijpen. Hierdoor gaat identiteit altijd over meerdere verhalen en ervaringen (Lindemann, 2001).

Daar waar eind jaren '80 Postbus 51 de campagne 'een slimme meid is op haar toekomst voorbereid' lanceerde om emancipatie en arbeidsparticipatie onder jonge vrouwen te stimuleren, is nu 'een slimme meid vriest op tijd' het devies. In de documentaire *Freezing Fertility* (2021), uitgezonden door VPRO Tegenlicht³, staat het managen van de eigen vruchtbaarheid centraal. Deze ontwikkelingen passen bij de belofte van de moderne tijd die gefundeerd is op het idee van autonomie en zelfbeschikking (Rosa, 2022). Autonomie kan volgens Rosa worden beschouwd als de belofte om eigen doelen, waarden en praktijken van het goede leven zo veel mogelijk onafhankelijk van druk van buitenaf en niet gehinderd door externe beperkingen te kunnen bepalen. Het invriezen van eicellen lijkt daarmee een moderne oplossing voor het kopen van tijd met als doel om de vruchtbaarheid te verlengen. In het Nederlands Tijdschrift voor Obstetrie & Gynaecologie van mei 2021 wordt gerefereerd naar een onderzoek naar *social freezing*⁴. Dit onderzoek stelt dat de belangrijkste functie van het vitrificeren en opslaan van eicellen de rust is die het deze vrouwen geeft. Deze vrouwen kopen tijd voor het vinden van de juiste partner met wie zij de (eventuele) kinderwens kunnen vervullen.

Tegelijkertijd is het maar de vraag of deze keuzemogelijkheden vrouwen daadwerkelijk rust geven. Immers, de maatschappelijke verwachtingen ten aanzien van het moederschap gelden nog steeds. De keuze voor het eventuele moederschap wordt alleen uitgesteld. Volgens Rosa (2022) is de moderne tijd erop gericht om zich enerzijds te bevrijden van autoritaire en traditionele gegevenheden en anderzijds van de schaarste en natuurlijke beperkingen om zo een zelfbepaald leven te verwerkelijken. Vanuit dit perspectief lijkt het kiezen voor het invriezen van eicellen een logische keuze. Door het managen van de vruchtbaarheid kan regie over het leven worden ervaren. Toch kan de hierin geboden rust omslaan in een ervaren druk. Het managen van de vruchtbaarheid suggereert een individuele keuze. Het gevoel van spijt hoeft niet te bestaan, zolang je zelf de juiste keuzes maakt.

Zeelenberg & Pieters (2007) sluiten hierop aan en stellen dat spijt een op vergelijking gebaseerde emotie van zelfverwijt is en kan ervaren worden wanneer voorgesteld wordt dat de huidige situatie beter zou kunnen zijn geweest als in het verleden anders was besloten. Het

---

³ <https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2021-2022/freezing-fertility.html> (2021)

⁴ *Social egg freezing* wordt ook wel eicellen invriezen om sociale redenen genoemd (De Proost, 2023)

feit dat iemand zelf als veroorzaker aan te wijzen ben en dus de situatie had kunnen beïnvloeden, verbindt spijt met keuzevrijheid en verantwoordelijkheid (Zeelenberg & Pieters, 2007). De rust die het invriezen van eicellen moet brengen, maakt plaats voor druk om het goede te kiezen en spijt te voorkomen. Het goede kiezen raakt aan een breder thema dan enkel het moederschap. De eindigheid van mijn vruchtbaarheid, raakt aan het besef van eindigheid van een perspectief op het leven. De kans bestaat dat ik geen moeder zal gaan worden en kan daarmee gepaard gaan met een vorm van identiteitsverlies. Het paradoxale is dat er geen sprake is van een daadwerkelijk verlies, maar een verlies van een toekomstbeeld: het beeld van mijzelf als moeder.

Verlies van identiteit speelt ook een rol bij vrouwen die wél moeder zijn geworden. Donath (2017) omschrijft het treffend: *'Losing life, by giving life as they face the loss of their initial body experience and its previous passions'* (Donath, p.101). In haar boek haalt zij een onderzoek aan van Groat et al. (1997) waarin spijtmoeders aangeven dat de verantwoordelijkheid voor de zorg voor hun kinderen te veel tijd en stress kost, waardoor ze soms terug zouden willen naar de tijd waar ze kinderloos waren. Deze vrouwen zouden, wanneer ze opnieuw voor de keuze stonden, niet voor het moederschap kiezen (Donath, 2017). Deze ervaringen sluiten aan bij wat de 'derde shift' wordt genoemd en heeft betrekking op datgene wat het gezin in praktische, sociale en emotionele zin nodig heeft. Portegijs et al (2020) omschrijven het als een verantwoordelijkheidsgevoel voor de gang van zaken thuis en daar regie over voeren (Portegijs et al., 2020).

1.3 Wetenschappelijke relevantie

Spijt is een emotie die we ervaren bij het realiseren of verbeelden dat onze huidige situatie beter zou zijn geweest als we anders hadden besloten. Daarnaast is spijt retrospectief, een terugkijkende emotie die een ongunstige evaluatie van een beslissing signaleert en kan daarom een onaangenaam gevoel geven. Dit gaat gepaard met een duidelijk gevoel van zelfverwijt over de oorzaken en de wens om het ongedaan te maken en vraagt daarom om regulatie. Andere negatieve emoties zoals angst en teleurstelling kunnen ervaren worden zonder keuze. Bij spijt kan dit niet, hier staat persoonlijke keuzevrijheid centraal (Zeelenberg & Pieters, 2007).

Spijt hangt dus samen met keuzes, hier verantwoordelijkheid voor te voelen en het idee dat hier invloed op uitgeoefend kan worden. Zeelenberg (2000) stelt dat als een individu gelooft dat een negatieve uitkomst buiten zijn controle valt, er een gevoel van teleurstelling ontstaat. Wanneer een individu zich verantwoordelijk voelt voor de uitkomst en erin gelooft dat hij de

keuze had kunnen beïnvloeden, ontstaan gevoelens van spijt. Spijt wordt niet ervaren als men niet de veroorzaker was. Hierdoorheen klinkt de belofte van de moderne tijd waar zelfbeschikking centraal staat en zonder druk van buitenaf eigen keuzes gemaakt kunnen worden (Rosa, 2022). Hierdoorheen klinkt ook het gevaar dat wij denken persoonlijke keuzevrijheid te hebben die los staat van onze sociale omgeving. Met als mogelijk gevolg dat spijt in relatie tot het moederschap als individueel vrouwelijk ‘probleem’ gezien wordt waar zij zelf verantwoordelijk voor is. Hoe gekeken wordt hangt af vanuit welk perspectief het mens-zijn wordt benaderd.

Vanuit zorgethisch perspectief wordt de mens gezien als wezen die in relatie staat tot anderen en daardoor onderling afhankelijk is (Tronto, 2017). Het ‘ik’ kan daardoor in relationeel perspectief geplaatst worden. Het maken van een keuze is dan ook geen losse individuele activiteit, maar krijgt vorm in relatie tot iemands omgeving. Filosoof Merleau Ponty betreft het lichamelijke aspect bij het mens-zijn en stelt dat we, naast dat we een lichaam hebben (object lichaam), ook een lichaam zijn (subject lichaam). Het lichaam verschijnt in een wereld en wordt tegelijkertijd door deze wereld gevormd. Een ervaring in dit licht kan dan ook niet los van iemands sociale context gezien worden (Slatman, 2014).

Zeelenberg en Pieters (2007) stellen dat spijt uitkomstgericht is en daarnaast ook richting geeft aan gedrag. Spijt is een ervaringskwestie, omdat de ervaring de inhoud van spijt bepaalt en daarmee de motivatie voor toekomstig handelen. Zogezegd kan je leren van spijt en het kan daarom een goede reden zijn spijt te willen begrijpen. Dit is echter exact het punt waarop het schuurt. De ervaring van spijt in relatie tot moederschap lijkt niet te mogen bestaan. Catharine MacKinnon maakt het pijnlijk duidelijk door samen te vatten dat vrouwen niet alleen beroofd zijn van hun persoonlijke spijtervaring, maar ook beroofd zijn om hier openlijk woorden aan te geven (Donath, 2017).

De vraag die rijst is of spijt gereguleerd en voorkomen moet worden of dat spijt vanuit een ander perspectief benaderd moet worden. Spijt gedacht vanuit een zorgethisch mensbeeld biedt ruimte om moederschap, in plaats van enkel vanuit een moederrol, te zien als een relatie die vormt krijgt tussen een vrouw en de wereld om haar heen. Spijt in het licht van moederschap is dan niet langer een negatief gevolg van een keuze, maar een signaal dat laat zien dat ideeën over het moederschap veranderen. Dat wil niet zeggen dat spijt niet alsnog kan bestaan. Het pleit ervoor om de ervaring van spijt te leren kennen, hieruit lering te trekken waardoor een breder begrip op moederschap ontstaat. Dit aspect van spijt blijft in het onderzoek van Zeelenberg en Pieters (2008) onderbelicht. Een fenomenologisch onderzoek

naar de geleefde ervaringen van (mogelijk toekomstige) spijtmoeders is daarmee gegrond, omdat het inzicht geeft in het fenomeen spijt en bijdraagt aan het breder begrijpen van het concept moederschap.

1.4 Vraagstelling

Hoofdvraag:

Hoe ervaren vrouwen met ambivalente gevoelens en moeders met ambivalente gevoelens het (mogelijk toekomstig) moederschap en hoe kan deze ervaringskennis in combinatie met zorgethische inzichten over 'lichamelijkheid', 'identiteit' en 'verbeelding' bijdragen aan het verbreden van het concept moederschap?

Deelvragen:

1. Welke inzichten biedt zorgethische literatuur met betrekking tot de zorgethische concepten 'lichamelijkheid', 'identiteit' en 'verbeelding' en wat betekenen deze inzichten in een spijtervaring gerelateerd aan het moederschap?
2. Wat is de geleefde ervaring van vrouwen die (overwogen om) hun eicellen hebben laten invriezen gerelateerd aan het moederschap met betrekking tot identiteit?
3. Wat is de geleefde ervaring van moeders met ambivalente gevoelens gerelateerd aan het moederschap met betrekking tot identiteit?
4. Op wat voor wijze geven zowel vrouwen die (overwogen om) hun eicellen hebben laten invriezen en moeders met ambivalente gevoelens betekenis aan de mogelijke spijtervaring?

1.5 Doelstelling

De interne doelstelling is het verkrijgen van inzicht in de geleefde ervaring en betekenisgeving van vrouwen die een (mogelijk toekomstige) spijtervaring hebben gerelateerd aan het moederschap. Als externe doelstelling geldt dat deze inzichten inspiratie bieden ten aanzien van het maatschappelijk debat rondom spijt en moederschap. Op deze manier wordt bijgedragen aan een breder begrip op (spijt in relatie) moederschap.

2. Methoden

Dit hoofdstuk start met een verantwoording van de literatuur- en bronnenselectie gevolgd door de methode die gekozen is voor dit onderzoek. Vervolgens wordt ingegaan op de empirische onderzoeksbenadering en -methode. Tenslotte komen de *sensitizing concepts* aan bod en wordt afgesloten met de ethische overwegingen die samenhangen met dit onderzoek.

2.1 Verantwoording literatuur en bronnenselectie

Het boek *Regretting Motherhood* van Donath (2017) is als basis gebruikt en vormt de aanleiding voor dit onderzoek. Donath (2017) richt zich op spijt in relatie tot het moederschap en geeft weer welke impact sociale constructen hebben op het leven van moeders. Zij vult het zorgethisch denken over moederschap aan door de ethische moeder-kind relatie in te kleuren met het hebben van spijt. Een verdieping met betrekking tot ambivalente gevoelens ten aanzien van het moederschap heeft het boek *Mad Mothers, Bad Mothers & what a 'good' Mother Would Do* van Sarah LaChance Adams (2014) gebracht. Daar waar zorgethici zoals Eva Feder Kittay (1999) voornamelijk de onderlinge afhankelijkheid benadrukken, schetst zij de tegenstrijdigheid in deze relatie tussen het enerzijds willen koesteren van de kinderen en anderzijds onafhankelijk willen zijn.

In beide boeken worden verschillende artikelen aangehaald die hebben bijgedragen, via de methode *snowballing* en *backward search*, aan het vinden van relevante literatuur voor dit onderzoek. Er is daarnaast gekozen voor bronnen die aangereikt zijn vanuit de opleiding Zorgethiek en Beleid en artikelen die via *Google Scholar* en andere relevante databases gevonden zijn. Het maken van een mindmap heeft geleid tot een aantal sleutelbegrippen; moederschap, kwetsbaarheid, *intersubjectivity*, en spijt in relatie tot verantwoordelijkheid, *egg freezing and control*, identiteit: *real and false self* zijn richtinggevend geweest bij het vinden van de literatuur. Tot slot hebben de informatieavonden over ‘de maakbaarheid van vruchtbaarheid’, de Balie in Amsterdam op 8 maart 2023 en ‘het invriezen van eicellen’, Medisch Centrum Kinderwens in Leiderdorp op 16 maart 2023 bijgedragen aan het vergroten van kennis over eicelvitricatie en het vinden van participanten voor het onderzoek.

2.2 Zorgethiek

Zorgethiek gaat ervan uit dat ‘het moreel goede’ te vinden is in alledaagse specifieke praktijken ingebed in culturele en sociale contexten (Leget, Van Nistelrooij & Visse, 2017). Zij richt zich dan ook op het beter begrijpen van specifieke zorgpraktijken en gebruikt hiervoor empirische methoden, zoals fenomenologisch onderzoek, dat is gekozen voor het uitvoeren van dit zorgethisch onderzoek. Door in de praktijk te stappen wordt kennis bottom-

up verkregen en is daarmee empirisch gegrond. Daarnaast wordt zorgethiek gevoed door een theoretisch kader rondom het concept zorg dat bestaat uit *critical insights*. Deze *critical insights* dienen als lens om naar zorgpraktijken te kijken en daar kleine normativiteit te ontdekken. Theoretische en empirische kennis staan in dialectische relatie met elkaar. Dit betekent dat ze elkaar kunnen verrijken door enerzijds opgedane empirische kennis te gebruiken om de lens van zorg aan te scherpen. Anderzijds door vanuit deze kritische lens te kijken naar de praktijk. Het is een continu proces en een vorm van collaboratief en expressief leren waarbij het moreel goede besloten ligt in de dagelijkse praktijk (Leget, Van Nistelrooij & Visse, 2017).

Dit zorgethisch onderzoek gaat over de vraag hoe (mogelijk toekomstig) moeders met ambivalente gevoelens het moederschap ervaren en hoe deze ervaringskennis kan bijdragen aan het concept moederschap. Binnen zorgethiek wordt de relatie tussen moeder-kind vaak als prototype voor een zorgende relatie gebruikt. Eva Feder Kittay (1999) duidt deze relatie door haar uitspraak: *'we are all some mothers child'*. Hiermee doelt zij op het feit dat elk mens zorg en respect verdiend en dat we allemaal verbonden zijn met tenminste iemand. Kittay (1999) stelt dat zowel zorgvragers als zorggevers kwetsbaar zijn. Ook zorggevers zelf kunnen onder druk komen te staan wanneer zij geen zorg ontvangen. Deze zorgethische invalshoek is interessant, omdat hierdoor zowel het kind als (mogelijk toekomstige) moeder centraal komt te staan. Moederschap is daarnaast een normatief geladen onderwerp. Zorgethiek biedt een kritische lens om dominante structuren en normativiteit die leiden tot ongelijkheid tussen mensen aan het licht brengen. Dit onderzoek past dan ook binnen het zorgethisch kennisveld, omdat het aanknopingspunten biedt om het concept moederschap kritisch te bevragen en te komen tot een breder begrip op moederschap.

2.3 Onderzoeksbenadering

Met betrekking tot het empirisch onderzoek is gekozen voor de fenomenologie als kwalitatieve onderzoeksmethode. De geleefde ervaring van (toekomstige) moeders met ambivalente gevoelens staat centraal waarbij gestreefd wordt naar inzicht in de betekenisgeving van spijt gerelateerd aan het moederschap. Er is gekozen om dit onderzoek uit te voeren als fenomenologisch onderzoek. Edwin Husserl (1859-1938) introduceerde de fenomenologie omdat hij concludeerde dat de filosofie met haar academische discussie te ver afgeraakt was van de geleefde werkelijkheid. Fenomenologie gaat over hetgeen wat aan ons bewustzijn verschijnt en verwijst naar elke menselijke ervaring in relatie tot een ding, gevoel, of gebeurtenis. In de fenomenologie spreekt men van de ik-wereld in plaats van onderscheid

te maken tussen object-subject en verwijst naar de onlosmakelijke verbondenheid van de mens met de wereld (Van der Meide, 2015) Fenomenologisch onderzoek richt zich op rijke en diepgaande beschrijvingen van ervaringen. In plaats van te versimpelen, wordt de ambiguïteit en ambivalentie van ervaringen belicht. Hierdoor kunnen we plotseling iets ‘zien’, waardoor het begrip van alledaagse ervaringen wordt verrijkt. Fenomenologen onderzoeken en beschrijven wat alle participanten gemeenschappelijk hebben en als essentie, die situationeel-, tijd- en plaatsgebonden is, beschouwd kan worden. Het doel van fenomenologisch onderzoek is gericht op het begrijpen van een geleefde ervaring van een fenomeen en streeft naar begrip door de essentie van deze geleefde ervaring te beschrijven (Van der Meide, 2015).

2.4 Onderzoeksmethode

Voor dit fenomenologisch onderzoek is de Interpretative Phenomenological Analysis (IPA) geselecteerd. Deze methode is erop gericht om de persoonlijke- en sociale wereld van participanten te onderzoeken en te begrijpen welke betekenis zij geven aan belangrijke levenservaringen (Smith et al, 2009). In dit onderzoek staat de persoonlijke ervaring van moederschap centraal. Hierbij wordt specifiek ingegaan op de betekenis die (aanstaande) moeders geven aan het moederschap en dit maakt dat IPA als methode geschikt is om de vragen van dit onderzoek te helpen beantwoorden.

2.5 Casusdefinitie en onderzoekseenheid

Er is gestreefd naar een evenredige verdeling tussen het aantal vrouwen die (overwegen om) hun eicellen te laten invriezen en vrouwen die moeder zijn en ambivalente gevoelens ervaren ten aanzien van het moederschap. Er zijn twee vrouwen geïnterviewd die hun eicellen hebben laten invriezen en één vrouw die overweegt om haar eicellen in te laten vriezen geïnterviewd. Daarnaast zijn drie vrouwen gesproken die reeds moeder zijn. In eerste instantie was spijt opgenomen in de vraagstelling. Uiteindelijk is besloten spijt te vervangen en ambivalente gevoelens in de vraagstelling op te nemen. De reden hiervoor was dat de werving van participanten moeizaam verliep toen er gevraagd werd naar ervaringen van spijt in relatie tot het moederschap. Voor de hand ligt dat het taboe met betrekking tot spijt ten aanzien van moederschap, waar Donath (2017) naar verwijst, hier een rol in heeft gespeeld.

2.6 Dataverzameling

In de periode van 31 maart 2023 tot en met 4 mei 2023 heeft de onderzoeker met zes participanten een open, fenomenologisch en semigestructureerd interview gehouden. Via diverse kanalen heeft de onderzoeker participanten benaderd met vraag om aan het onderzoek deel te nemen. Er is een brief opgesteld waarbij de onderzoeker zichzelf en de opleiding

introduceert, de aanleiding, het doel en de vraag van het onderzoek schrijft. De oproep voor het meedoen aan het onderzoek is verspreid via app groepen zoals Vereniging Bam-Mam en bekenden. Daarnaast is er een e-mailbericht verstuurd naar het centrum voor vruchtbaarheid Nij Geertgen. Uiteindelijk hebben acht vrouwen aangegeven mee te willen doen aan het onderzoek. Alle participanten zijn via een e-mailbericht met begeleidende brief (zie bijlage 1) benaderd. Van de acht participanten hebben uiteindelijk zeven gereageerd. Eén participant reageerde buiten de gestelde termijn en met één participant is er sprake van een band in persoonlijke sfeer waardoor uiteindelijk zes participanten mee hebben gedaan aan het onderzoek. Vier participanten zijn voor de onderzoeker onbekend en met twee participanten is er een collegiale band op afstand. Hier is bewust bij stil gestaan. Voor zowel de onderzoeker als de participanten bleek dit geen reden om af te zien van medewerking aan het onderzoek.

In totaal zijn vijf interviews getranscribeerd en uitgewerkt. De interviews variëren in lengte van 45 minuten tot 84 minuten. Vier interviews vonden plaats in een afgesloten ruimte op de werkplek van de onderzoeker. De resterende twee interviews vonden plaats op een werklocatie en in de thuissituatie. Alle interviews zijn met toestemming opgenomen met behulp van de dictafoon-app. De onderzoeker heeft geprobeerd om met een integere, aandachtige en open grondhouding te luisteren naar de participanten en heeft op deze manier rijke informatie verzameld die bruikbaar waren voor dit onderzoek (Van Wijngaarden, 2015).

2.7 Data-analyse

Na het afnemen van de interviews zijn de data getranscribeerd en geanalyseerd volgens de IPA-methode (Smith et al, 2009). De IPA kent zes analytische stappen om de data te analyseren en deze zijn in dit onderzoek gebruikt (bijlage 4).

Stap 1: Lezen en herlezen

De onderzoeker begint met het opnieuw luisteren van de audio-opname. Vervolgens worden transcripten zorgvuldig en herhaaldelijk gelezen waarbij de kolom naast de tekst gebruikt kan worden om aantekeningen te maken en betekenissen te noteren die genoemd zijn door de participant. Het doel is om de wereld van de participant binnen te treden en haar tot complete focus te maken.

Stap 2: Eerste notities

Met een open houding en geest wordt alles wat belangrijk is genoteerd om bekend te raken met het transcript en de manier waarop de participant praat en denkt over het onderwerp. Het doel is uitgebreide en gedetailleerde aantekeningen te noteren zodat de onderzoeker zich tot in

detail verbindt met de tekst. Deze manier van noteren zorgt ervoor dat de tekst op verschillende niveaus wordt onderzocht, waardoor de analyse naar een interpretatief niveau kan worden gebracht.

Stap 3: Eerste thema's

De onderzoeker probeert de hoeveelheid details te verminderen zonder hierbij de complexiteit van onderlinge relaties, verbindingen en patronen, uit het oog te verliezen. In plaats van het werken met het transcript fungeren de eerste aantekeningen nu als basis. Deze aantekeningen worden omgezet in thema's, uitgedrukt in een krachtige zin die de essentie weergeven.

Stap 4: Zoeken naar verbindingen

In deze stap worden de afzonderlijke thema's door de onderzoeker geordend en verbonden. Het is een proces waarbij verbanden verkent worden die de analyse naar een hoger niveau tillen.

Stap 5: Volgende casus

Voorgaande stappen worden opnieuw doorlopen met een nieuw transcript. Hierbij is het belangrijk dat de onderzoeker met een open houding het proces ingaat en zich zo min mogelijk laat leiden door reeds opgedane inzichten, zodat deze case op zichzelf kan worden geanalyseerd.

Stap 6: Zoeken naar patronen

Het doel van deze creatieve stap is om overeenkomstige thema's tussen de verschillende casussen op te halen. Hierbij helpt het om naar abstractere concepten te zoeken, structuren te vergelijken en te ontdekken welke verbindingen te maken zijn.

2.8 Sensitizing concepts

Sensitizing concepts zijn achtergrond ideeën die verwijzen naar de onderzoeksvraag en bieden een manier om een ervaring te zien, te organiseren en te begrijpen. Daarnaast kunnen *sensitizing concepts* het startpunt zijn voor het bouwen van een analyse en functioneren ze als interpretatieve lens gedurende het gehele onderzoeksproces (Bowen, 2019). In dit onderzoek zijn moederschap, spijt en verantwoordelijkheid *sensitizing concepts*.

2.9 Ethische overwegingen

Allereerst is er toestemming gevraagd voor het doen van dit kwalitatief onderzoek volgens de gebruikelijke methode aan de UvH, door middel van het ETC-formulier. Er is toestemming verleend door de Ethische Commissie van de UvH. De tweede lezer is verantwoordelijk voor

de uiteindelijke ethische toetsing. Daarnaast is er een Data Management Plan (DMP) opgesteld.

De eerste ethische overweging met betrekking tot dit onderzoek betreft de aanleiding van het onderzoek. De onderzoeker heeft gekozen voor een persoonlijk emotioneel geladen vraagstuk rondom moederschap. Om voldoende persoonlijke afstand met betrekking tot het uitvoeren van het onderzoek te borgen is een logboek bijgehouden waarin opspelende gevoelens voorafgaand, maar ook na het afnemen van de interviews opgeschreven. Reflectie op de rol als onderzoeker draagt bij aan het met openheid en met aandacht ontvangen van gevoelens en ervaringen die behoren tot de participanten.

De tweede ethische overweging heeft betrekking op de omgang met persoonsgegevens en data. Vooraf aan het onderzoek zijn alle participanten benaderd via een informatiebrief (bijlage 1) waarin het doel en inhoud van het onderzoek, toestemming en privacy uitgelegd zijn. Ook is er een *informed consentformulier* (bijlage 2) verstuurd met de vraag dit formulier te ondertekenen. Expliciet staat vermeld dat participanten ieder moment kunnen stoppen met deelname aan het onderzoek zonder hierover een toelichting te geven. Voorafgaand het interview heeft de onderzoeker dit nog eens benadrukt. Tijdens de introductie van het interview heeft de onderzoeker de persoonlijke aanleiding van het onderzoek bewust genoemd. Door open te zijn en kwetsbaarheid te tonen hoopte de onderzoeker de participanten uit te nodigen om ook open en kwetsbaar tijdens het interview te kunnen zijn.

De toestemmingsverklaringen, transcripten en de analyses zijn beveiligd opgeslagen op de schijf van de UvH. De audio-opnames worden na het afronden van dit onderzoek allemaal verwijderd. Er is voor gezorgd dat de informatie die gebruikt is voor het onderzoek niet te herleiden zijn naar de participanten door namen te fingeren. Daarnaast is er, behalve de naam, geen leeftijd of andere persoonsgegevens gevraagd.

3. Theoretisch kader

Dit hoofdstuk richt zich op de beantwoording van de eerste deelvraag: welke inzichten biedt zorgethische literatuur met betrekking tot de concepten ‘lichamelijkheid’, ‘identiteit’ en ‘verbeelding’ en wat betekenen deze inzichten in een spijtervaring gerelateerd aan het moederschap? Het onderzoek bevindt zich in het kennisveld van zorgethiek, dat dan ook als eerst wordt toegelicht. Ook om het onderwerp van dit onderzoek in een bredere context te plaatsen. Vervolgens komen de concepten moederschap en spijt aanbod en worden de concepten uitgewerkt. Uiteindelijk vormen de opbrengsten gezamenlijk een zorgethische lens die inzicht geeft in een spijtervaring gerelateerd aan het moederschap.

3.1 Zorgethiek

Het is de vraag welke plaats zorg, waaronder ook de zorg in het kader van het moederschap wordt gerekend, inneemt in onze samenleving. Dit is ook van belang in het licht van waaruit vrouwen de keuze maken voor het (mogelijk toekomstig) moederschap, een morele beslissing; is het een individuele keuze of zijn er meer factoren die daarbij een rol kunnen spelen? Er zijn verschillende ethici die zich hierover gebogen hebben. Zo is het van belang vanuit welk mensbeeld en perspectief zorg, en dus ook het moederschap, wordt gezien. Psycholoog Lawrence Kohlberg gaat in zijn theorie uit van twee verschillende mensbeelden, die op een andere manier redeneren en dus ook morele vraagstukken op een andere manier oplossen. Hij brengt het verschil van redeneren tussen Jake (autonoom mensbeeld) en Amy (relationeel mensbeeld), met behulp van het Heinz-dilemma naar voren. Daarbij concludeert hij dat Jake abstract, autonoom en vanuit universele principes redeneert, waarbij wordt uitgegaan van een individualistisch mensbeeld, terwijl Amy redeneert vanuit een wereld die bestaat uit verbindingen tussen mensen, waarbij een zorgend mensbeeld centraal staat. Het was psychologe Carol Gilligan (1982) die met haar studie *a different voice* (1982) kritiek gaf op de theorie over morele ontwikkeling van Kohlberg. Gilligan (1982) stelt dat Amy niet zozeer te kort schiet in haar wijze van redeneren, maar dat Kohlberg te veel de nadruk legt op één modaliteit om morele ontwikkeling te meten, namelijk langs de meetlat van Jake: de logica van de moraliteit van rechtvaardigheid (*ethics of justice*). In de visie van Amy gaat het om de *ethics of care* (Tronto, 1987). Gilligan stelt dat de twee moraliteiten, van zowel Jake als Amy, naast elkaar kunnen bestaan.

Het mensbeeld en de moraliteit, zoals Jake die verwoordt, zijn echter dominant in onze cultuur. Mensen moeten namelijk in vrijheid over het eigen leven kunnen beslissen, waarbij de inmenging in de bestaansvrijheid als bedreiging wordt gezien. Er is geen behoefte aan

algemene basisvoorzieningen die worden geregeld door de overheid, maar juist zoveel mogelijk keuzepakketten als het gaat om zorg, waarbij iedereen eigen afwegingen maakt en mag maken om zich te verzekeren voor een risico of niet. Dit autonome, of ook wel neoliberale, mensbeeld maakt dat voor het perspectief van Amy, die dus uitgaat van een zorgend mensbeeld en een mens die onderdeel is van een netwerk, maatschappelijk gezien veel minder ruimte bestaat (van Nistelrooij, 2022). Vrijheid en het individu staan voorop, solidariteit is minder van belang. Of je slaagt, hangt vooral af van je eigen inspanning en inzet. De samenleving helpt alleen hen, die door het noodlot niet in staat zijn om zichzelf te helpen. Vanuit de neoliberale visie wordt de mens dus gezien als zelfstandig individu en dat drukt de zorg naar de privésfeer (Van Nistelrooij, 2016). Het overschaduwde dat sommige mensen het belang van anderen belangrijker kunnen vinden dan het eigen belang. In het geval van moederschap kunnen moeders hun eigen belang (het individu) tijdelijk ondergeschikt maken aan de zorg van hun kinderen (zorgrelatie). Als een moeder er dus voor kiest (al dan niet tijdelijk) te zorgen voor haar kinderen, zal zij zelf de nadelige gevolgen voor bijvoorbeeld haar carrière zelf moeten dragen (Van Nistelrooij, 2022). Het morele domein moet daarom volgens Gilligan (1982) breder gedefinieerd worden door zorg en verantwoordelijkheid te includeren. Hierdoor krijgt zorg, en diegene die zorg uitvoert, een gelijkwaardige plaats in morele overwegingen (Tronto, 1987).

Na Gilligan volgde kritiek vanuit een tweede generatie zorgethici. Zorgethiek zou een essentialistisch perspectief op zorg aannemen, omdat zorg wordt gekoppeld aan het vrouwzijn (Tronto, 1987). Tronto (1993) pleit daarom voor een visie waarin zorg als fundamentele menselijke activiteit wordt gezien, die niet alleen toebehoort aan vrouwen. Zorg als fundament van de samenleving draagt bij aan het welzijn van individuen en gemeenschappen en daardoor aan een meer humane samenleving. Door de waarde van zorg voor de maatschappij te erkennen, worden ook diegene die zorg uitvoeren erkend (Tronto, 1987). Het gaat volgens Tronto (1987) niet alleen om genderverschillen, maar ook over de manier waarop deze verschillen cultureel en sociaal geconstrueerd zijn. Tronto (1993) plaatst zorg in een veel bredere en sociaal-politieke context, wat zorg juist niet enkel een persoonlijke of privékwestie maakt. Tronto (1993) hanteert de volgende definitie van zorg:

“(...) as a species activity that includes everything that we do to maintain, continue, and repair our ‘world’ so that we can live in it as well as possible. That world includes our bodies, ourselves, and our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web.” (p. 103)

Deze definitie laat zien dat zorg niet beperkt is tot menselijke interactie, maar includeert ook zorgen voor objecten en de omgeving. Daarnaast is zorg niet enkel dyadisch, als relatie tussen twee individuen, zoals een moeder-kind, maar moet het breder worden opgevat. Als ervan wordt uitgegaan dat zorg alleen iets is dat tussen twee individuen bestaat, levert dit een te geromantiseerde blik op zorg op. Zorgen is namelijk een voortdurende activiteit of proces dat cultureel wordt gedefinieerd en daardoor gevarieerd is. Dit proces van zorgen beschrijft Tronto (1993) aan de hand van vijf fasen die verschillende aspecten van zorg benadrukken en die verschillende ethische vaardigheden vereisen. Het fasenmodel van Tronto (1993) benadrukt dat zorg niet enkel binnen de relatie tussen zorggever en zorgontvanger bestaat, maar als praktijk is ingebed in een maatschappelijke en politieke context. De laatste vijfde fase, en meest bruikbare voor mijn onderzoek, richt zich op *caring with* en vraagt om *solidarity*. Het vereist dat zorgbehoefte en de manier waarop daaraan voldaan wordt in lijn is met democratische waarden van rechtvaardigheid, gelijkheid en vrijheid voor iedereen. Mensen worden gezien als zorggevers en zorgvragers en dat vereist dat er expliciet wordt nagedacht over de behoefte aan zorg in de samenleving als geheel. Het gaat in deze fase om collectieve verantwoordelijkheid (Tronto, 2013).

Het kader van Tronto (1993) is bruikbaar om de complexiteit van zorgpraktijken beter te begrijpen. Hierdoor kan 'goede zorg' plaatsvinden die rekening houdt met diverse behoeftes en omstandigheden van mensen (Tronto, 1987). Ten aanzien van dit onderzoek is dit interessant, omdat het de complexiteit van het moederschap inzichtelijk maakt, in plaats van het moederschap enkel te zien als individueel vraagstuk waar voornamelijk een moeder verantwoordelijk voor is (Gibson, 2019). Door zorg en daarmee het moederschap in een bredere context te plaatsen, komen de zorgbehoefte van moeders in relatie tot haar omgeving naar voren, waardoor moederschap verschuift van een individuele- naar een collectieve verantwoordelijkheid dat vraagt om collectieve acties om zorgsystemen te herstructureren en herwaarderen (Tronto, 1987).

3.2 Moederschap

Het is voor dit onderzoek van belang hoe moederschap wordt gedefinieerd en genormeerd. Moederschap is een centraal thema in feministische theorie. De essentiële benadering van het moederschap gaat uit van het moederschap als een aangeboren vrouwelijke natuur. Moederschap wordt gezien als een biologisch deterministisch perspectief, waarbij het moederschap de bestemming is voor iedere vrouw en moederlijk gedrag wordt gevoed door een moederlijk instinct (DiQuinzo, 1993). Feministische theorie stelt echter dat hoe iemand

een vrouw wordt, het best begrepen kan worden vanuit een sociaal constructivistische benadering van identiteitsvorming. Er is een verschil tussen geslacht en gender waarbij geslacht verwijst naar de anatomische verschillen tussen mannen en vrouwen en gender verwijst naar psychologische, sociale en politieke betekenis die het man en vrouw-zijn in de samenleving krijgt (DiQuinzio, 1993) Dominante opvattingen over vrouwelijkheid en moederschap zijn een resultaat van ontwikkelingen in de geschiedenis en cultuur waardoor een gemeenschappelijke identiteit, zoals de rol van moeder, wordt gecreëerd. Ook de politieke context heeft invloed op deze rol. Door wet- en regelgeving ruimte kan er ruimte worden gecreëerd voor vrouwen en hen in staat stellen om naast het moederschap ook andere activiteiten te ontplooiën (DiQuinzio, 1993).

Normatieve beelden ten aanzien van het moederschap beïnvloeden het leven en keuzes van vrouwen. Er zou één levensschema bestaan met mijlpalen, waar ouderschap er één van is, die voor iedereen zou moeten gelden en die het onmogelijk maakt om moederschap als overbodig te zien (Donath, 2015). Het houdt in stand dat moederschap als belangrijk onderdeel is van de vrouwelijke identiteit Het moederschap is een ‘gezegende last’ dat tegen elke prijs gewaardeerd moet worden. Moeders worden niet toegestaan, om ondanks het hebben van ambivalente gevoelens, te denken dat moederschap een ongelukkige stap was (Donath, 2015).

Socioloog Sharon Hay (1996) komt als eerste met de term *intensive motherhood*. Een moederschapsideologie die uitgaat van de verantwoordelijkheid van de moeder en waarbij het draait om het kind, deskundigheid en dat bovenal duur en intensief is. Deze hoge eisen die worden gesteld aan het moederschap wakkeren angst aan bij moeders. Zij willen er alles aan doen om een negatief sociaal oordeel over de manier van opvoeden te voorkomen (Minotte, 2022). *Intensive motherhood* heeft niet alleen impact op moeders, maar ook op de vruchtbaarheidswens en het gedrag van toekomstige moeders (Myers, 2017). Van een toekomstig moeder wordt verwacht dat zij zowel investeert in haarzelf alsook in haar toekomstige kinderen. Dit zorgt voor een innerlijke strijd tussen enerzijds prioriteit geven aan persoonlijke ontwikkeling en anderzijds het veiligstellen van het moederschap. Het krijgen van kinderen wordt voorgesteld als het einde van het autonome leven en het begin van een leven dat geheel voor ‘de ander’ wordt geleefd en zorgt voor ambivalente gevoelens bij vrouwen waardoor de keuze voor het moederschap wordt uitgesteld (Myers, 2017).

Vruchtbaarheidsklinieken promoten het verlengen van vruchtbaarheid met behulp van het invriezen van eicellen (‘Gedeon Richter’, 2024) waardoor de kans om genetisch ouder te worden, behouden blijft. Het is een vorm van risicomangement, wat raakt aan het neoliberale

gedachtengoed (Myers, 2017). *Social freezing* lijkt een oplossing voor het terugpakken van regie in een onzeker bestaan. Het kan gezien worden als het nemen van individuele verantwoordelijkheid dat bijdraagt aan het behouden van zelfregie ten aanzien van moederschap. Vrouwen kunnen zelf het moment kiezen waarop zij zich voldoende toegerust voelen om te kunnen voldoen aan de eisen die het moederschap stelt. Zonder dat zij hiervoor haar eigen geluk of carrière voor hoeft op te geven (Myers, 2017). Tegelijkertijd is deze keuzevrijheid relatief vanwege de maatschappelijke verwachtingen die vertellen hoe het moederschap eruit zou moeten zien.

Donath (2015) verwijst naar Rothman (1994) en Tucker Stadtman (2005) die pleiten voor een onderscheid tussen de moederrol en moederschap als relatie. Moederschap als rol heeft volgens Tucker (2005) als enige script de 'perfecte moeder' te zijn, waarbij zij langs deze lijn wordt beoordeeld. Moederschap als relatie maakt het mogelijk om meerdere scripts van het moederschap te creëren (Donath, 2015). Daarnaast laat een relatie het kruispunt tussen tenminste twee individuen zien die betrokken zijn bij deze dynamische en veranderende relatie. Moederschap vanuit deze visie is een menselijke ervaring waarin moeder en kind elkaars leven over en weer beïnvloeden. En stelt ons daardoor in staat om een breed spectrum van gevoelens te erkennen, waaronder spijt (Donath, 2015).

3.3 Spijt

Spijt vindt haar oorsprong in het Scandinavische woord 'grata' dat 'huilen om iets dat onherstelbaar blijkt' betekent (Landman, 1993). Spijt verschijnt in verschillende vormen. Niet ingeslagen levenspaden kunnen gevoelens van spijt oproepen. Gilovich en Medvec (1998) concluderen dat mensen meer spijt ervaren van niet, dan van wel ingeslagen paden. Spijt komt dan voort uit beslissingen die terugkijkend als 'fout' worden gezien en waarvoor de beslisser zich verantwoordelijk voelt (Zeelenberg et al. 1998). Shani et al. (2015) stellen dat spijt onder te verdelen is in verleden en toekomstige spijt. Toekomstige spijt heeft meer impact dan spijt ten aanzien van het verleden. Verantwoordelijkheid speelt hierbij een rol. Er wordt meer controle ervaren bij toekomstige spijt, omdat het gevoel bestaat dat spijt voorkomen kan worden. Wel wordt een groter verantwoordelijkheidsgevoel ervaren dan bij een misser uit het verleden die niet meer ongedaan gemaakt kan worden. De meeste mensen hebben de voorkeur om een beslissing terug te draaien en opties zo lang mogelijk open te houden. Een deur dicht gooien ten aanzien van een eventuele mogelijkheid kan dan ook bijzonder pijnlijk zijn (Shani et al., 2015).

Spijt in relatie tot het moederschap is onverenigbaar. Het is een onderwerp waar veel vrouwen niet over kunnen spreken (Donath, 2017). Deze pijnlijke conclusie trekt ook Catherine MacKinnon: *'woman are not only robbed of their private experience, they are also robbed of the vocabulary to talk about it'* (Donath, 2017, p. 87). Verondersteld dat het moeder-zijn de moeite waard is ondanks de moeilijkheden (Donath, 2015). In tegenstelling tot moeders met spijtgevoelens die ervaren dat het moederschap niet altijd de moeite waard is (Donath, 2015). Donath (2017) verwijst naar Hochschild (1990) die stelt dat mensen pogingen doen om hun emoties te reguleren door het handelen in overeenstemming te brengen met maatschappelijke normen die voorschrijft welke gevoelens passend zijn in een bepaalde sociale omgeving. Dit maakt spijt tot een morele emotie, omdat het samenhangt met culturele normen die voorschrijven wanneer spijt gepast of onredelijk is (Donath, 2017). Moeders met spijt wijken af van het moederschapsideaal en kunnen daardoor ten onrechte ervaren dat hun gevoelens ongepast zijn, wat kan leiden tot stigmatisering en sociale uitsluiting (Myers, 2017).

Volgens Donath (2017) houden moeders van hun kinderen en hebben zij tegelijkertijd spijt van het moederschap. Spijt wordt echter vaak gekoppeld aan het gebrek aan moederliefde (Donath, 2015). Hierdoor ontstaat een tweedeling: er is liefde en geen spijt of spijt en daarom geen liefde, waardoor spijt gerelateerd aan het moederschap niet kan bestaan naast liefde voor het kind. Deze opdeling versluiert de ervaring en complexiteit van het moederschap. Moeders kunnen spijt hebben van het moederschap, omdat de rol van moeder hen niet past. Zij zouden niet opnieuw kiezen voor het moederschap (Donath, 2015). Zoals eerder is deze rol sociaal geconstrueerd en krijgt betekenis in een sociaal- politieke context. Door deze invloeden achterwege te laten wordt spijt in relatie tot moederschap als individueel probleem gezien waar moeders zelf, onterecht, individueel verantwoordelijk voor zijn.

3.4 Lichamelijkeheid

In deze paragraaf wordt het concept lichamelijkeheid uitgewerkt. Er wordt gebruik gemaakt van de fenomenologie van filosoof Merleau Ponty (1908-1961) en Husserl (1952-1989) die uitgaan van verschillende ontologische dimensies van het lichaam (Finlay, 2006). Deze dimensies dragen bij aan een dieper inzicht in de belichaamde relatie tussen moeder en kind.

Mensen zijn belichaamde wezens die zich door het hebben van een lichaam bewust worden van de wereld, maar ook via de wereld bewust worden van het eigen lichaam (Finlay, 2006). Door lichamelijke zintuigen wordt de wereld verkent en begrepen waardoor onze ervaringen en handelingen verweven zijn met lichamelijke ervaringen (Finlay, 2006). Er is een onderscheid te maken tussen het lichaam als object, *körper*, dat verwijst naar het fysieke

lichaam dat wij kunnen zien en aanraken. En het lichaam als subject, *leib*, dat verwijst naar de subjectieve ervarende belichaming (Slatman, 2016). Er is een dynamisch samenspel tussen het lichaam en de wereld die de wederzijdse afhankelijkheid benadrukt. We nemen de wereld niet alleen waar met onze zintuigen; er is een continue wisselwerking met de wereld op een manier die ons lichamelijk bewustzijn en acties beïnvloedt (Slatman, 2016). Deze lichamelijke benadering laat zien dat het lichaam onlosmakelijk verbonden is met de manier waarop wij de wereld begrijpen. Lichamelijk bewustzijn vormt de basis van ons zelfbewustzijn en interacties met anderen die nodig zijn om menselijke ervaringen te begrijpen (Finlay, 2006).

Ervaren en waarnemen kan enkel als er een waarnemingsorgaan verondersteld wordt. Husserl, als grondlegger van de fenomenologie, legt uit dat het *leib* als basis fungeert voor het opnemen en interpreteren van sensorische waarnemingen (Slatman, 2014). Het intentionele object wordt binnen de fenomenologie begrepen als een ‘niet-ding’. Door de waarneming krijgt het object betekenis en ontsluit de wereld zich en ontstaat er een nieuwe dimensie van het lichaam dat gepaard gaat met een ervaring van mijn-zijn. Het subjectieve intentionele lichaam verschijnt en verandert in een ‘ik kan’ (Finlay, 1999). Het ‘ik kan’ kan belemmerd worden door een derde dimensie van het lichaam: het lichamelijke zelfbewustzijn. Zelfbewustzijn wordt gevormd door het samenzijn met een ander en ontstaat wanneer wij ons bewust worden van de blik van de ander. Er treedt een nieuwe vorm van lichamelijke zelfbewustzijn op (Finlay, 2006). Op dit reflectieve niveau wordt het lichaam door de blik van de ander een object voor het subject. Deze objectivering kan vervreemdend aanvoelen, omdat het lichaam ervaren wordt als iets anders dan mijzelf (Finlay, 2006).

Slatman (2014) stelt dat er sprake is van een sociale dimensie van het lichaam. Zij benadrukt het meenemen van maatschappelijke normen die invloed kunnen hebben op hoe vrouwen hun lichaam ervaren. Het subjectieve lichaam komt tot stand door spiegeling en identificatie dat als proces tussen de persoon en de wereld plaatsvindt. Zogezegd kan een vrouw zich door de ogen van een ander waarnemen wat haar kwetsbaar kan maken op het moment dat haar lichaam als object wordt benaderd. Deze blik kan het intentionele subject van een ‘ik kan’ doen veranderen in een ‘ik kan niet’. Slatman (2014) refereert naar Iris Marion Young (1980) die stelt dat een vrouw leeft in een patriarchale wereld en daardoor in tegenstrijdigheid leeft. Ze leeft haar lichaam als object alsook als subject, welke haar tegelijkertijd beperkt (Young, 1980). De manier waarop een lichaam in de blik van de ander verschijnt is van invloed op de ervaring van het subjectieve lichaam en daarmee op de

handelingsmogelijkheden (Slatman, 2014). Fenomenologie, volgens Slatman (2014), erkent zowel de individuele belichaamde subjectiviteit als sociale dimensie van belichaming en laat daarmee de dubbelzinnigheid van de belichaamde zelfervaring toe. Terwijl het levende lichaam datgene is wat het meest intiem is voor de persoon aan wie het toebehoort, is het tegelijkertijd ook een object voor anderen (Finlay, 2006).

Merleau Ponty gebruikt het moederschap, de moeder-kind relatie, als karakteristiek om de dubbelzinnigheid van het menselijk bestaan te illustreren. In deze relatie bestaat geen dualiteit, maar een ambiguïteit ten aanzien van twee verschillende perspectieven van het lichaam (LaChance Adams, 2014). In het licht van moederschap zijn deze perspectieven moeilijk te onderscheiden. Zwangerschap wekt de indruk van één objectief lichaam: het kindje dat in het lichaam van een moeder volgroeit. De gedeelde belichaming kan zorgen voor een innerlijk conflict bij de moeder. Het voelen van het eigen lichaam dat tegelijkertijd onbekend voor de moeder is geworden. Het ongeboren kindje kan inbreuk doen op haar energie en komt haar wereld binnen, waardoor een moeder onmogelijkheden kan ervaren die tegenstrijdige behoeftes op scherp zet (LaChance Adams, 2014). Op het moment dat de ambiguïteit in de relatie tussen moeder en kind wordt ontkend, ontstaat er een tweedeling. De moeder ziet zichzelf als afgescheiden van haar kind en negeert de invloed die het kind heeft op haar bestaan. Zij benadert haar lichaam als object, wat een vals gevoel van vrijheid geeft. De blik van de ander, het kind in deze, heeft effect heeft op haar zijn. Hierdoor kan het zelf waargenomen worden vanuit een buitenperspectief wat haar blij, maar ook verdrietig en machteloos kan doen voelen (LaChance Adams, 2014).

Ambivalente gevoelens ten aanzien van het moederschap kunnen ontstaan doordat een moeder haar kind als ‘indringer’ ervaart die haar lichaam commandeert. Het is meer dan een emotionele reactie, maar het is hoe de moeder zich in relatie tot haar kind ziet (LaChance Adams, 2014). Deze lichamelijke contraversie bespiegelt het moederschap en leidt tot een zekere verwevenheid. Moederschap, volgens La ChanceAdams (2014), betekent verlangen naar twee tegenovergestelde richtingen. Zij spreekt van *maternal ambivalence*: het willen hebben van tijd voor jezelf en tegelijkertijd een stem die bij je kind wil zijn. Het conflicterende aspect ten aanzien van eigen verlangens en belangrijke waarden in haarzelf is geen spleet tussen moeder en kind, maar een breuk in haarzelf (La ChanceAdams, 2014). De moeder probeert zichzelf te begrijpen, maar raakt in conflict tussen het zelf dat gefrustreerd wordt en het zelf dat zij is. Er kan geen eenheid gevonden worden in het zelf, er is een eenheid en verschil (La Chance Adams, 2014). De behoeftes van het kind zijn van invloed op

het zelf en verweven met hoe een moeder zich voelt. Identiteit wordt dan ook niet alleen door de moeder zelf gevormd, maar hangt af van behoeftes van het kind (La Chance Adams, 2014). Moeders kunnen verstrikt raken in ambivalentie. Doorgaans zijn moeders zich bewust van het onderscheid tussen zichzelf en het kind, maar het vinden van een goede balans tussen de eigen behoeftes en die van het kind is complex (LaChance Adams, 2014). Deze verstriking dat gepaard gaat met een onaangenaam gevoel en kan daardoor de wens oproepen om het moederschap ongedaan te maken hetgeen spijtgevoelens kan doen oproepen.

3.5 Identiteit

Het moederschap is onlosmakelijk verbonden met de identiteit van een vrouw. In deze paragraaf wordt het concept identiteit uitgewerkt aan de hand van de narratieve identiteitstheorie van filosoof Paul Ricoeur (1913-2005). Er wordt nader ingegaan op hoe identiteit wordt gevormd en hoe dit kwetsbaarheden en verantwoordelijkheden kan genereren.

Ricoeur beschouwt het menselijk subject, dat hij ‘het zelf’ noemt, als fragiel en verweven met ‘andersheid’. Het zelf is niet tegengesteld, maar verweven met de ander waardoor ons bestaan afhankelijk is van het bestaan van anderen (Van Nistelrooij, 2014). Identiteit is niet iets wat in het zelf besloten ligt, maar heeft andersheid nodig om het zelf te kunnen zijn (Van Nistelrooij, 2014). Het zelf identificeert zich met waarden, normen, idealen en voorbeelden van anderen waardoor identiteitsvorming plaatsvindt. Door identificatie met de ander wordt de ander opgenomen in het zelf en wordt hier onderdeel van. Onze identiteit is opgenomen uit relaties, waardoor we onze relaties zijn. Identiteit is daardoor ten diepste relationeel (Van Nistelrooij, 2015).

Mensen zijn relationele wezens en door de manier waarop uitdrukking wordt gegeven aan een relatie geeft inzicht in iemand zijn of haar identiteit (Van Nistelrooij, 2015). Wanneer vrouwen aangeven spijt te hebben van het moederschap vraagt het dus om te onderzoeken hoe een moeder uitdrukking geeft aan haar rol als moeder. Autonomie is hierin een belangrijk begrip, omdat het een manier is om uitdrukking te geven van wie men is (Van Nistelrooij, 2015). Identiteit maakt ons bewust van de menselijke relationaliteit en afhankelijkheid. Volgens Kittay (1999) zijn mensen allemaal gelijk vanwege menselijke verbondenheid. Doordat wij als mens allemaal een kind van een moeder zijn, zijn wij tenminste met één persoon verbonden. Kittay (1999) stelt afhankelijkheid, in tegenstelling tot gelijkheid, centraal omdat gelijkheid verhult dat mensen afhankelijk zijn. Mensen die meer afhankelijk zijn, kunnen dit gegeven niet verhullen. Zij kunnen niet voldoen aan het gelijkheidsprincipe en dat kan een schadelijk effect op hen hebben (Van Nistelrooij, 2015). Het klassiek liberalisme

begint vanuit autonomie en onafhankelijkheid en laten daardoor de menselijke afhankelijkheid achterwege. Deze visie ziet afhankelijkheid als tijdelijk en episodisch, als een fase die mensen moeten doorlopen, voor het bereiken van hun status als liberale burger. Deze liberale visie overschaduwde dat sommige mensen het belang van anderen, belangrijker kunnen vinden dan het eigen belang. In het geval van moederschap kunnen moeders hun eigen belang (het individu) tijdelijk ondergeschikt maken aan de zorg van hun kinderen. Als een moeder er dus voor kiest (al dan niet tijdelijk) te zorgen voor haar kinderen, zal zij zelf de nadelige gevolgen voor bijvoorbeeld haar carrière zelf moeten dragen (Van Nistelrooij, 2022). Deze nadelige gevolgen zijn volgens het liberalisme een persoonlijke verantwoordelijkheid. Moeders kiezen immers vrijwillig voor het moederschap waardoor de norm van persoonlijke verantwoordelijkheid geldt (Engster, 2019).

Margaret Urban Walker (2007) gaat nog een stap verder in het denken over verantwoordelijkheid. Zij stelt dat de geschiedenis en persoonlijke identiteit die iemand aanneemt bepalend zijn voor de toewijzing en acceptatie van verantwoordelijkheden. Het volgen van de lijnen van verantwoordelijkheid legt de sociale verdeling en feitelijke verantwoordelijkheden bloot. Het laat zien 'wie wat doet voor wie en wie geacht wordt wat voor wie te doen' (Walker, 2007). Walker (2007) onderzoekt daarnaast de verhouding tussen verantwoordelijkheid en kwetsbaarheid. Zij spreekt van *dependency in fact* waarin zij zichtbaar maakt op welke manier verantwoordelijkheden sociaal geordend zijn en daarmee kwetsbaarheid genereert. Deze kwetsbaarheid ligt in het feit dat iemand afhankelijk is in een specifieke relatie. Afhankelijkheid is een vorm van kwetsbaarheid die de steun van een specifieke persoon vereist. Een kind moet bijvoorbeeld erop vertrouwen dat zijn moeder zijn behoeftes vervult (Engster, 2019). Nauwe persoonlijke zorg is noodzakelijk, omdat geen zorg de ander direct schade toebrengt. Kwetsbaarheid kenmerkt zich door kort- en lang termijn bedreigingen voor ons welzijn die voortkomen uit het in de wereld zijn en het leven in relatie tot anderen (Engster, 2019). Ten aanzien van moederschap betekent dit dat niet alleen het kind, maar ook een moeder kwetsbaar is. Het kind is kwetsbaar vanwege de afhankelijkheid van zijn moeder voor het voorzien in zijn behoeftes. Een moeder kan kwetsbaar worden gemaakt door te verschijnen in een wereld met sterke normatieve opvattingen over het moederschap.

Zorg verlenen aan iemand die afhankelijk is kan tot gevolg hebben dat er een conflict ontstaat tussen de behoeftes hetgeen kan leiden tot een gebrek aan zorg voor beiden (Van Nistelrooij, 2014). Dit conflict, wat Ricoeur een dialectische spanning noemt, vindt niet buiten maar

volgens Ricoeur binnen het zelf plaats. Het zelf kan niet zonder de ander worden gedacht. Door identificatie met de ander wordt deze opgenomen in het zelf waardoor andersheid wordt opgeheven. Het proces van de ervaring wordt daardoor van buiten naar binnen verplaatst. Het zelf vormt zijn identiteit door de spanning (Van Nistelrooij, 2015). In de narratieve identiteitstheorie komt het spanningsveld bloot te liggen tussen enerzijds het zelf autonoom kunnen beslissen, anderzijds de menselijke afhankelijkheid die gepaard gaat met de kwetsbaarheid van het leven (Van Nistelrooij, 2015). Al voordat we kunnen spreken over een narratieve identiteit bestaan we, volgens Ricoeur, in verhalen van anderen. Hierdoor is het narratieve zelf verweven met verhalen van anderen die verder gaan dan private aangelegenheden, maar ook mede worden gevormd door formele regelingen en juridische beperkingen (Van Nistelrooij, 2015)

3.6 Verbeelding

In deze laatste paragraaf wordt het concept verbeelding uitgewerkt. De rol van verbeelding wordt met behulp van de theorie van Van Nistelrooij (2015) in verband gebracht met autonomie en betekenisgeving waardoor een nieuwe ervaring van de werkelijkheid ontstaat.

Verbeelding wordt vaak geassocieerd met het vermogen om ideeën te ontwikkelen over dingen die niet met de zintuigen kunnen worden waargenomen. Daarnaast is verbeelding verbonden met mentale processen, zoals leren, betekenisgeving en creativiteit (Moore & Milkoreit, 2020). Tegelijkertijd zit er een tegenstrijdigheid in de functie van verbeelding. Om te kunnen komen tot nieuwe kennis is het noodzakelijk om een begrip van de sociale realiteit te verkrijgen. Tegelijkertijd dient verbeelding als vorm van vrijheid, of zelfs verzet, tegen dezelfde realiteit. Verbeelding kan in die situatie bijdragen aan het genereren van ideeën die bijdragen aan het ontsnappen aan de realiteit. Mentale alternatieven uiten zich in de vorm van toekomst denken (Moore en Milkoreit, 2020).

Moeders met spijt ten aanzien van het moederschap ervaren een realiteit die conflicteert. Zij zitten gevangen tussen culturele normen die dicteren dat moeders tevreden moeten zijn met het moederschap en gevoelens van spijt (Donath, 2015). Zij zijn in constante onderhandeling tussen hoe ze zich zouden moeten voelen en hoe ze zich daadwerkelijk voelen. Het zijn twee werelden waarbinnen zij heen en weer wordt geslingerd. De houding ten opzichte van spijt overbruggt de kloof tussen de bestaande realiteit en de interne mentale wereld (Donath, 2015). Het is niet alleen, zoals Zeelenberg en Pieters (2007) stellen, de ervaring die de inhoud van spijt bepaald, maar het gaat ook over de emotionele houding ten opzichte van spijt. Deze

houding gaat over de wens om anders te hebben gehandeld als mogelijk was geweest (Donath, 2015).

Spijt is retrospectief en heeft daardoor de mogelijkheid om met behulp van introspectie en verbeelding subjectieve ervaringen te analyseren waardoor opnieuw een ervaring van zeggenschap gecreëerd kan worden (Donath, 2015). Met herinneringen kan worden gespeeld en alternatieve paden kunnen worden verbeeld, waardoor spijt betekenisvol kan worden. Verbeelding is een vorm van *agency*, oftewel zeggenschap. Het vermogen om opnieuw zeggenschap te creëren hangt samen met de ervaring van tijd. Donath (2015) verwijst naar filosoof Heidegger (1889-1976) en stelt dat spijt het maken van verbeeldingsvolle ‘tijdreizen’ inhoudt. Deze reis recreëert zeggenschap wat een gevoel van controle over tijd geeft in een onveranderlijke werkelijkheid. De controle over tijd is een belangrijk gegeven ten aanzien van autonomie. Het beïnvloedt namelijk het vermogen om jezelf als individu te uiten (Donath, 2015).

Het ervaren van meer controle door tijdsreizen kan in relatie worden gebracht met wat van Nistelrooij (2014) *imaginative authorship* noemt. Door *imaginative authorship* genereert het individu weer menselijke autonomie wat bijdraagt aan het realiseren van het eigen leven vanuit kwetsbaarheid. Het is een bewustwordingsproces, waarbij het leven verteld, geëvalueerd en opnieuw voorgesteld kan worden en waarbij het nemen van besluiten kan leiden tot een nieuw betekenisvol levensverhaal (Van Nistelrooij, 2014). Zowel Donath (2015) als van Nistelrooij (2014) leggen de nadruk op het voorstellingsvermogen dat bijdraagt aan het vormgeven van het eigen leven waardoor autonomie ervaren kan worden. Donath (2015) stelt tijdreizen voor als manier om keuzevrijheid te creëren en van Nistelrooij (20214) nodigt uit om als auteur uitdrukking te geven aan het eigen levensverhaal. Beide theoretici veronderstellen dat verbeelding bijdraagt aan het zien van nieuwe mogelijkheden waardoor autonomie en (opnieuw) keuzevrijheid ervaren kan worden en het leven in ander perspectief kan komen te staan. Hierdoor verandert de feitelijke situatie niet, maar kan wel de beleving over de situatie veranderen waardoor een nieuw betekenisvol perspectief kan ontstaan.

3.7 Samenvatting en voorlopige conclusie

Moederschap is, in tegenstelling tot de essentialistische visie, een sociaal construct dat gevormd wordt in een sociale en politieke context (DiQuinzio, 1993). Normatieve beelden beïnvloeden (toekomstig) moeders ten aanzien van het moederschap door het moederschap als ‘gezegende last’ te betitelen en voor te schrijven hoe moeders zich zou moeten gedragen.

Dit maakt het hebben van spijt in de relatie tot moederschap een taboe. Spijt is een morele emotie dat zich vormt in een maatschappelijke context die bepaald of spijt gepast is (Donath, 2017). Moeders kunnen hun gevoelens niet in lijn brengen met deze norm, wat leidt tot sociale uitsluiting (Myers, 2017). Dit maakt spijt in relatie tot moederschap onterecht tot een individueel ‘probleem’ waar een moeder persoonlijk verantwoordelijk voor is.

Moederschap is daarnaast een menselijke belichaamde ervaring die wordt gevormd door verschillende dimensies van het lichaam (Finlay, 2006). Het ervaren van het lichaam als object scheidt een moeder van de sociale context waardoor maatschappelijke invloeden die het kind op haar bestaan hebben ontkent (Slatman, 2014). *Maternal ambivalence* ontstaat wanneer de behoeftes van een moeder conflicteren met die van haar kind. Een ervaring waarbij zij haar lichaam tegelijkertijd zowel als object als subject ervaart. Lichamelijk zelfbewustzijn draagt op reflectief niveau bij aan het zien van deze fundamentele dubbelzinnigheid, als inherent aan het menselijk bestaan, waardoor ambivalente gevoelens ten aanzien van het moederschap kunnen ontstaan.

Identiteit is verweven met (verhalen van) de ander en dat brengt kwetsbaarheid met zich mee (Van Nistelrooij, 2015). Volgens Walker (2007) hangt persoonlijke identiteit samen met de toewijzing en acceptatie van verantwoordelijkheden. Het volgen van de lijnen van verantwoordelijkheid laten zien hoe zorgtaken en verantwoordelijkheden in een sociaal-politieke context zijn verdeeld. Dit maakt dat verantwoordelijkheid geen individuele vrije keuze is. Een individu wordt ook verantwoordelijk gemaakt door het ongelijk verdelen van zorgtaken en verantwoordelijkheden waardoor kwetsbaarheden kunnen ontstaan (Walker, 2007). De narratieve identiteitstheorie legt het spanningsveld bloot tussen enerzijds zelf autonoom kunnen beslissen en anderzijds de menselijke afhankelijkheid die gepaard gaat met de kwetsbaarheid van het leven. (Van Nistelrooij, 2014). *Imaginative authorship* draagt via verbeelding bij aan het creëren van menselijke autonomie waardoor een zelfbepaald leven vanuit kwetsbaarheid gerealiseerd kan worden. Hierdoor worden narativiteit en moraliteit aan elkaar verbonden wat kan leiden tot een nieuw betekenisvol levensverhaal (Van Nistelrooij, 2014).

Voorlopige conclusie

In conclusie gaat de ervaring van spijt in relatie tot moederschap over de moederrol die niet past. De identiteit moeder is gebaseerd op normatieve verwachtingen die aangeven hoe een zij zich zou moeten dragen. Deze normatieve verwachtingen komen tot uiting in interacties en verhalen over onszelf en anderen. Een moeder wijkt af en voldoet niet aan de norm wanneer

zij haar spijt kenbaar maakt. Dit verhaal wordt niet erkend waardoor haar ervaring onzichtbaar blijft. Moederschap als relatie, in plaats van rol, biedt echter ruimte om met een genuanceerder blik naar spijt gerelateerd aan het moederschap te kijken. Spijt in dit kader kan gezien worden als een betrokken reactie van een moeder ten opzichte van het kind. Een moeder ervaart ambivalente gevoelens door het verschil in behoeftes tussen die van haarzelf en haar kind. Deze tegenstrijdigheid in combinatie met een groot verantwoordelijkheidsgevoel zorgt voor een conflict in haarzelf en leidt tot onmogelijke keuzes. Spijt is dan een reactie op het dragen van een onevenredige verantwoordelijkheid waar een zorgbehoefte onder schuil gaat. De verhalen van vrouwen met spijt maken zichtbaar hoe zorgtaken en verantwoordelijkheden tot stand komen in een maatschappelijke en politieke context en welk gevolg dit heeft voor moeders en het moederschap. Deze verdeling kunnen een aanleiding vormen voor het herwaarderen van overheidsbeleid en zorgsystemen wat kan leiden tot een meer zorgzame samenleving.

4. Resultaten uit het empirisch onderzoek en zorgethische analyse

In hoofdstuk 4 worden de resultaten van het empirisch onderzoek uiteengezet en direct gekoppeld aan de zorgethische concepten lichamelijke, identiteit en verbeelding. Moederschap, spijt en verantwoordelijkheid zijn als *sensitizing concepts* meegenomen in de analyse.

De empirische data en de zorgethische analyse worden samengebracht in één hoofdstuk en vormen gezamenlijk het antwoord op deelvraag 2: wat is de geleefde ervaring van vrouwen die (overwegen om) hun eicellen hebben laten invriezen gerelateerd aan het moederschap met betrekking tot identiteit? Deelvraag 3: wat is de geleefde ervaring van moeders met ambivalente gevoelens gerelateerd aan het moederschap met betrekking tot identiteit? En als laatste, deelvraag 4: op wat voor wijze geven zowel moeders met ambivalente gevoelens als vrouwen die (overwegen om) hun eicellen hebben laten invriezen betekenis aan de mogelijke spijtervaring?

4.1 Proces en analyse

Middels semigestructureerde interviews zijn de resultaten verkregen (bijlage 3). De namen van de participanten zijn gefingeerd en worden in het verslag aangeduid met: P.1, P.2, P.3, P.4 en P..5. Er zijn twee vrouwen geïnterviewd die hun eicellen hebben ingevroren en één vrouw die overweegt om deze stap te zetten. Daarnaast zijn er twee vrouwen geïnterviewd die ambivalente gevoelens ervaren ten aanzien van het moederschap. Aan de hand van de zes stappen van de IPA zijn de interviews geanalyseerd.

4.2 Analyse van opgekomen thema's: doelgroep 1

Uit de analyse kwamen verschillende hoofdthema's naar voren ten aanzien van de ervaring van moederschap, specifiek met betrekking tot identiteit. Voor de eerste doelgroep, vrouwen die (overwegen om) hun eicellen hebben laten invriezen (P.1, P.3 en P.4), gelden de volgende drie hoofdthema's:

1. Tijd kopen om opties met betrekking tot moederschap te onderzoeken
2. De mogelijkheid tot zelfregie willen hebben
3. Eigen kwetsbaarheid
4. Invloed van een onvervuld verlangen op het zelf

I Tijd kopen om opties met betrekking tot moederschap te onderzoeken

Uit alle drie de interviews komt naar voren dat de keuze voor het invriezen van eicellen is ingegeven vanuit de gedachte meer tijd te hebben om vragen en opties met betrekking tot het

moederschap te onderzoeken. De vragen variëren van het überhaupt moeder willen worden tot de wijze waarop het moederschap kan worden vormgegeven. P.4 geeft aan: *“Wat ik ook nog niet zeker wist, en nog steeds niet weet, of ik het van een spermadonor of van een zaadbank zou willen, anders was ik daar al mee begonnen denk ik. Maar daar ben ik nog niet uit, dus toen dacht ik ‘ja, andere opties kunnen ook jaren duren”*.

Door alle drie de participanten wordt tijdsdruk ervaren welke in relatie wordt gebracht met leeftijd. Zij refereren naar een biologische klok die eindig is en waarvan zij zich allen sterk bewust zijn. P.1: *“Ik heb geen tijd meer, ik ben nu dertig dit is het moment want ja, het wordt alleen maar minder vanaf hier en toen dacht ik ook oké misschien is social freezing [...] misschien is dat iets wat ik moet overwegen, misschien geeft het me dat de tijd. Om uit te zoeken hoe ik er nu écht in sta.”* Niet alleen haar leeftijd maar ook voor welk levenspad zij kiest dringt zich aan en zet de vraag naar moederschap op scherp. P.1: *‘en toen werd ik dertig en dacht ik: [...] ben ik nu echt op de juiste track in mijn leven want ik ben eigenlijk nog helemaal niet bezig met moederschap.’* P.1 twijfelt of zij überhaupt moeder wil worden, maar begon tijdsdruk en sociale druk te ervaren toen zij dertig jaar werd. Een gevoel van stress overviel haar, omdat zij tot de conclusie kwam niet te weten of zij moeder wilde worden. Terwijl zij dit, voor haar gevoel, op haar dertigste moest weten. P.1: *Nou, dat was wel een beetje van okee, het voelt wel alsof iedereen uiteindelijk naar dat pad toe beweegt. Ja, de norm is en dat pad, soort van. Ja.*

P. 3 en P.4 willen moeder worden, maar vertrekken vanuit een ander perspectief. Voor P.3 is het invriezen van eicellen een voorzorgmaatregel. Het feit dat haar werkgever de behandeling bekostigt gaf voor haar de doorslag om hiervoor te kiezen. *“Ja, uhm ook weer vrij pragmatisch als ik heel eerlijk ben. [...] als je strategisch nadenkt, zo zag ik het, uhm één kind voor mijn veertigste lijkt me wel haalbaar. Twee is ambitieus, [...] als je na je veertigste nog een kind zou willen dan is er, een backup. Zo zag ik het”*. P.4 was vierendertig toen zij het besluit nam voor *social freezing*. Zij achtte de kans realistisch dat het moment waarop zij klaar zou zijn voor het moederschap, zij geen partner zou hebben. De intake bij het Amsterdam Medisch Centrum (AMC) heeft haar bewust gemaakt van het gegeven dat het invriezen van eicellen geen aanmoediging was om het moederschap tien jaar uit te stellen, maar het gaf haar wel de mogelijkheid om tijd te kopen en de vragen die leefden te onderzoeken. *“[...] waarom het belangrijk is om tijd te kopen. Nou, omdat ik nog dacht, ik weet nu nog helemaal niet [diepe zucht] hoe ik het wél ga doen.”*

Zorgethische analyse – verantwoordelijkheid en lichamelijkeheid

Uit de analyse valt op dat deze vrouwen het proces naar het moederschap pragmatisch benaderen. De participanten hebben veel vragen met betrekking tot het moederschap. *Social freezing* geeft hun tijd om zelf de juiste keuzes te maken. Door de verhalen van de participanten schijnt een neoliberaal mensbeeld dat uitgaat van de mens als autonoom die in vrijheid over het leven kan beslissen en het aanbieden van keuzepakketten leidt tot vrij zelfbepaald leven (Van Nistelrooij, 2022). Tronto (2013) stelt dat keuze vaak wordt verward met vrijheid (gelijkheid en rechtvaardigheid). Vanuit een neoliberale visie zijn mensen getraind zichzelf te zien als werknemers en consument. Deze verdeling zorgt ervoor dat momenten dat we niet worden beperkt door eisen van het werk, het gevoel van keuze ontstaat (Tronto, 2017). Onder de vlag van keuze streeft het neoliberalisme naar beperking van alle vormen van overheidsactiviteiten die interfereren op de ‘vrije markt’. Neoliberalisme is niet alleen een beschrijving van een economisch leven, maar ook een ethisch systeem dat de nadruk legt op persoonlijke verantwoordelijkheid (Tronto, 2017). Het creëren van keuzevrijheid door *social freezing* in dit kader kan dan gezien worden als een dure manier om vrouwen persoonlijk verantwoordelijk te stellen voor hun keuze voor het moederschap in plaats van de maatschappelijke oorzaken te onderzoeken hoe het komt dat de keuze voor het moederschap moet worden of wordt uitgesteld. *Intensive motherhood* zorgt, zo blijkt ook uit de gegeven antwoorden, voor hoge verwachtingen bij mogelijk toekomstige moeders waardoor zij de keuze uitstellen tot het moment dat zij voelen toegerust te zijn om aan de eisen van het moederschap te kunnen voldoen (Myers, 2017). De maatschappij creëert de druk die vervolgens met *social freezing* moet worden opgelost. Het is een vicieuze cirkel waar vrouwen in gevangenen zitten. Slatman (2014) stelt dat er binnen dit systeem daadwerkelijk sprake is van keuzevrijheid voor de vrouw, is in die zin misleidend.

Daarnaast valt op dat de keuze voor het moederschap beïnvloed wordt door leeftijd en de sociale omgeving. P.1 schakelt tussen het zien van haar lichaam als object en als subject. Het feit dat zij dertig jaar wordt, koppelt P.1 aan het verminderen van vruchtbaarheid en daardoor objectificeert zij haar lichaam (Finlay, 2006). Het lichaam wordt dan pragmatisch opgevat, als een ‘ding’, dat een zwangerschap mogelijk maakt en tegelijkertijd kwetsbaar is vanwege de biologische klok. Daarnaast hebben vriendinnen invloed op hoe P.1 zichzelf ervaart. Er is dus ook sprake van een sociale dimensie van het lichaam. Slatman (2014) stelt dat maatschappelijke normen door spiegeling van invloed zijn op hoe vrouwen hun eigen lichaam ervaren. Het feit dat haar vriendinnen wel voor het moederschap kiezen en zij (nog) niet

verraadt de normatieve beïnvloeding. Er ontstaat zelftwijfel bij P.1 van waaruit blijkt dat niet zij, maar haar vriendinnen gevoelsmatig op de ‘juiste track’ van hun leven zijn. En dat past in het beeld van het ‘normale levenspad’ waar moederschap een onderdeel van is (Donath, 2015).

II De mogelijkheid tot zelfregie willen hebben

Duidelijk wordt dat het invriezen van eicellen vrouwen (meer) tijd geeft om alle mogelijkheden te onderzoeken om bewust (niet) te kiezen voor het moederschap. Bewust kiezen komt bij P.1 en P.3 sterk naar voren en wordt in verband gebracht met zelfregie. P.3: *“Angst om moederloos te worden, en, en, uhm daar toch enige regie in terug te pakken. Of moederloos, kinderloos te worden. Dus ook een sense, gevoel van controle terugpakken over iets waar je eigenlijk geen controle over hebt. Maar jezelf het gevoel geven dat”*.

Daartegenover staat het moederschap overlaten aan ‘de natuur’ en wordt door P. 3 gezien als het accepteren van je lot. Het is volgens haar een levenshouding waarbij vertrouwen in het leven centraal staat. Deze houding staat haaks op het invriezen van eicellen, waar maakbaarheidsgedachte doorheen sijpelt. Maakbaarheid staat voor het niet willen accepteren van je lot en zorgt bij P.3 dan ook voor een innerlijk conflict. *“Uhm, dus dat is een conflict maar dat heb ik eigenlijk ervaren door erin te gaan. [...] door die eitjes in te laten vriezen van ‘what the fuck ben ik aan het doen’? Het is toch niet wie ik gewoon ben, toch? Past toch eigenlijk helemaal niet bij hoe ik leef? [...] vanuit vertrouwen.”* P.3 doelt op het vertrouwen op jezelf, als een innerlijk puur weten, maar die we verloren zijn door de tijd waarin we leven. *“Ja, dat pure weten en dat dat zijn we een beetje verloren in onze drukke maatschappij waarin alles op google te vinden is en iedere vraag die we hebben, hup Google.”* Ondanks dat P.3 aangeeft dat er dus een innerlijke weten bestaat, wordt zij ‘verleidt’ door de mogelijkheden die de maakbare maatschappij aanbiedt. *“Ja, [...] die maakbaarheid van die eicellen, de daad van het invriezen van eicellen, staat gewoon haaks op uuuh ja, ik wil helemaal eigenlijk niet kunstmatig bevrucht worden. Ja, dat staat natuurlijk haaks op die oerervaring, we weten het allemaal wel.”*

P.3 ervaart een conflict tussen enerzijds het willen accepteren van je lot en anderzijds het nemen van regie over je eigen leven door haar eicellen in te vriezen. Het gaat volgens P. 3 over het hebben van vertrouwen in het leven: *“Het lukt me steeds beter om te geloven dat ik precies ben waar ik moet zijn nu. Uhm, en dat te omarmen, want alles wat er is gebeurd ja. Komt op tijd. Heeft, komt omdat het moet komen”*. Het accepteren van je lot betekent ook het accepteren van een eventueel kindvrij leven. Angst voor een kindvrij leven waar je zelf niet

voor hebt gekozen zorgt ervoor dat het hebben van vertrouwen in het leven in een wankel evenwicht komt te staan. Het invriezen van eicellen draagt bij aan het gevoel regie te hebben en regie terug te pakken in een situatie waarin alle controle wegvalt.

Het invriezen van eicellen draagt bij aan het creëren van (meer) tijd zodat bewuste keuzes gemaakt kunnen worden. Daarnaast draagt het bij aan een gevoel van controle en zelfregie. De ervaring van zelfregie, als manier waarop de situatie zelf beïnvloed kan worden door het invriezen van eicellen, blijkt belangrijk in een situatie die bestaat uit twijfel en onzekerheid. Ook al wordt het invriezen van eicellen door P.3 ervaren als schijncontrole, het geeft haar tegelijkertijd rust: *“Ja eigenlijk is het schijn, schijncontrole als ik eerlijk ben, als ik eerlijk naar mijzelf ben. [...] het is lekker om te weten dat er een lading eitjes in die vriezer zitten, dat geeft toch een bepaalde rust. Stilte. Daardoor, heb ik voor mijn idee minder stress dan dat vriendinnetje die al in de overgang is.”* De ervaring van zelfregie, als het heft in eigen handen nemen, geeft P.4 energie. P.4 geeft aan dat de keuze om haar eicellen in te vriezen *“een soort van energie geeft dat je zelf iets doet”*.

Zorgethische analyse - identiteit

Door *social freezing* wordt tijd gekocht om keuzes te overwegen en het heft in eigen handen te nemen in plaats van af te wachten tot ‘de natuur’ beslist. *Social freezing* geeft, zoals P.4 verteld, *“een soort van energie dat je zelf iets doet”*. Dat ‘iets doen’ is het nemen van eigen regie ten aanzien van een onzekere situatie in plaats van passief af te wachten op dat wat het leven brengt. Passief afwachten staat haaks op de gedachte van de moderne tijd die gefundeerd is op autonomie en ethische zelfbeschikking (Rosa, 2022). Volgens Rosa (2022) wordt het moderne leven door zelfbeschikking vormgegeven waarbij natuurlijk opgelegde beperkingen overwonnen moeten worden met behulp van de moderne wetenschap. Het is dan ook niet vreemd dat vrouwen kiezen voor *social freezing*. Het draagt bij aan het geloof dat natuurlijke beperkingen, zoals een biologische klok, overwonnen of in ieder geval uitgesteld kunnen worden, waardoor keuzevrijheid ten aanzien van het leven ontstaat. *Social freezing* kan gezien worden als een vorm van verantwoordelijkheid voor het eigen leven. Toch zit er, specifiek voor P.3, een keerzijde aan *social freezing*. Het brengt haar in een innerlijk conflict, omdat het indruist tegen haar persoonlijke waarden en hoe zij in het leven staat. P.3: *“Uhm, dus dat is een conflict maar dat heb ik eigenlijk ervaren door erin te gaan. [...] door die eitjes in te laten vriezen van ‘what the fuck ben ik aan het doen?’*. Er ontstaat een conflict tussen het accepteren van het lot en een mogelijk ongewenst kindvrij leven versus het terugpakken van een gevoel van regie over het leven. Van Nistelrooij (2014) stelt dat menselijke

afhankelijkheid op gespannen voet staat met autonomie. Het leven, zo stelt Van Nistelrooij (2014), ontvouwt zich in deze spanning. De narratieve identiteit, die zij ontleent aan Ricoeur, legt de spanning bloot tussen passiviteit: wat ons gegeven wordt en activiteit: het accepteren en vormgeven van het leven terwijl je leeft. P.3 ervaart een onderbreking in het zelf op het moment dat zij haar eicellen laat invriezen. Het is het moment dat ze haar identiteit in twijfel trekt en de vraag stelt: *'het is toch niet wie ik gewoon ben, toch? Past toch eigenlijk helemaal niet bij hoe ik leef? [...] vanuit vertrouwen.'* Ricoeur spreekt van *discordance*, als onderbreking, en *concordance*, die de volgorde van feiten aangeeft waardoor er een logisch narratief wordt gevormd. Het subject probeert opnieuw evenwicht te vinden door de twee polen met elkaar te verbinden waardoor een nieuw narratief ontstaat (Van Nistelrooij 2014). Om met haar innerlijk conflict om te gaan creëert P.3 een nieuw narratief met het hebben van vertrouwen in haarzelf als waarde. *'Het lukt me steeds beter om te geloven dat ik precies ben waar ik moet zijn nu. Uhm, en dat te omarmen, want alles wat er is gebeurd ja. Komt op tijd [...] omdat het moet komen'*. Toch is het evenwicht tussen passiviteit en activiteit fragiel. P.3 drukt dit fragiele evenwicht uit het gevoel van controle te betitelen als schijncontrole. Zij laat daarmee zien dat zij zich, ondanks *social freezing*, tegelijkertijd bewust is van de kwetsbaarheid van het leven.

P.1 ervaart dat de tijd voor haar beslist wanneer zij blijft hangen in haar twijfels. Het gevolg is dat zij zelf geen bewuste keuze maakt voor het eventuele moederschap en daar achteraf spijt van zal krijgen. *"En de tijd beslist eigenlijk een beetje voor mij. En dan heb je een soort van beslissing niet zelf in de hand. En dat maakt dat ik heel erg bang ben dat ik spijt heb ook, dat ik niet zelf heb gekozen of bewust ergens voor heb gekozen. Maar meer gewoon een beetje door de toevalligheden van het leven zoals het is gelopen hiermee geëindigd en dan op mijn 45ste denk "nah, [naam], had je het even anders aangepakt allemaal dan zag het er anders uit."* Bewust kiezen maakt volgens P.1 de kans op spijtgevoelens minder groot. *"Als ik heel bewust nu zou weten van oké moederschap is gewoon niet voor mij, ik kies ervoor om het niet te doen. Mmm. Dan, is het makkelijker denk ik om daar minder spijt over te hebben want je weet het gewoon toen heb ik dat, dat heb ik besloten en naja, daar kun je altijd misschien van balen"*. P.1 koppelt het hebben van spijt aan het niet zelf maken van een bewuste keuze. De twijfel zorgt ervoor dat ze geen keuze maakt en dat zorgt dat de tijd, op den duur, voor haar beslist. Dit vergroot het gevoel van spijt, omdat zij niet in staat is om zelf een keuze te maken. De keuze voor het moederschap hangt samen met verwachtingen vanuit haar omgeving die haar beïnvloeden: *'ik zou heel graag willen denken van: ooh daar sta ik een beetje los van en*

je bent beslisser van je eigen keuzes, maar onbewust merk ik gewoon: 'oké het doet wel wat met je.' Zij ervaart niet zozeer maatschappelijke druk maar wel druk vanuit haar familie: [...] *merk dat ik zeker met mijn moeder uuh het is voor haar niet eens een vraagstuk van of ik wel of ik wel überhaupt moeder zou willen worden. Het is een gegeven waar ervanuit gaat dat ik dat wel wil.'*

Zorgethische analyse – spijt en moederschap

Ook P.1 is op zoek naar houvast en controle in het onzekere bestaan. Zij twijfelt over het moederschap en kiest voor *social freezing* zodat zij meer tijd heeft om een bewuste keuze te maken ten aanzien van moederschap. Zij leeft vanuit het narratief dat bewuste keuzes de kans op spijt minder groot maken. 'Het juiste kiezen' is voor haar dan ook een groot thema. P.1 heeft angst voor spijt om op een latere leeftijd erachter te komen toch moeder te willen zijn. De morele worsteling bij P.1 gaat, net als bij P.3, over het autonoom kunnen beslissen versus de kwetsbaarheid van het leven. Waar het bij P.3 vooral haar identiteit raakt, uit het zich bij P.1 in het verantwoordelijkheid voelen voor het maken van de juiste keuzes. Dit verantwoordelijkheidsgevoel wordt versterkt door het besef dat het moederschap eindig is én haar idee hier zelf invloed op uit te kunnen oefenen resulteert in (gedachten over) zelfverwijt. De spijttheorie van Zeelenberg en Pieters (2007) wordt hiermee bevestigd. Zij stellen dat spijt op een vergelijking gebaseerde emotie van zelfverwijt is dat ervaren kan worden wanneer voorgesteld wordt dat de huidige situatie beter zou kunnen zijn geweest als in het verleden anders besloten was. Spijt, vanuit dit perspectief, is een ongewenste emotie en zou niet hoeven te bestaan als de juiste keuzes worden gemaakt. Het feit dat spijt volgens Zeelenberg en Pieters (2007) door het individu gestuurd kan worden maakt spijt tot een individuele verantwoordelijkheid die door P.1 sterk wordt gevoeld.

Zeelenberg en Pieters (2007) zien alleen iets over het hoofd en laten de context waarbinnen keuzes worden gemaakt achterwege, terwijl P.1 stelt dat deze wel van invloed zijn. De sociale context, haar familie, zorgt voor druk bij P.1 doordat haar moeder uitgaat van een essentialistische visie ten aanzien van het moederschap (DiQuinzio, 1993). Kiezen voor het moederschap is volgens haar moeder een gegeven, ondanks dat zij dit zelf niet weet. P.1 ervaart een spanning tussen wat van haar als vrouw wordt verwacht, namelijk moederschap, en wat zij zelf wil maar nog niet weet. De spanning wordt versterkt door haar biologische klok die eindig is, sociale invloeden en het idee dat spijt door het maken van juiste keuzes niet hoeft te bestaan. Het zijn twee verschillende invalshoeken met dezelfde boodschap: kies voor het moederschap, je krijgt spijt als je het niet doet en dat is dan je eigen verantwoordelijkheid.

Vanuit dit perspectief kan spijt als maatschappelijk drukmiddel worden gezien dat vrouwen richting het moederschap stuurt. Er komt druk te staan op de juistheid van de keuze voor het moederschap. Social Freezing biedt een vrouw ogenschijnlijk meer tijd voor het maken van de juiste keuze, terwijl ze in feite de keuzen enkel voor zich uitschuift. Zij zal op een later tijdstip alsnog die keuze moeten maken, met alle vraagstukken die met het moederschap gepaard gaan. Het is de vraag of deze vrouwen regie over het leven ervaren of juist nog meer worden overgeleverd aan hun kwetsbaarheid.

III Eigen kwetsbaarheid

Zelfregie is echter geen wondermiddel om pijnlijke situaties te voorkomen. Veelvuldig wordt in alle interviews gesproken over de eigen kwetsbaarheid in relatie tot het moederschap. Deze ervaringen confronteren, brengen bewustwording op gang en zetten keuzes op scherp. Zowel P.3 als P.4 zijn zich bewust van hun eigen kwetsbaarheid door het invriezen van hun eicellen. *“[...] tot je dus die hormonen aan het spuiten bent en met je benen wijd daar ligt. En dan komt, overspoelt het verdriet je. En dan merk je dat uuumm dat het veel dieper zit. Op dat moment ook veel groter is dan even een verzekering nemen [...] en het [ik] was [ben] [...] heel blij dat ik het heb gedaan, omdat het mij forceerde om naar binnen te gaan. En echt met dat vraagstuk in mijzelf aan de slag te gaan.” (P.3)*

P.4: *‘ nou, omdat je wordt geconfronteerd met je eigen vruchtbaarheid en ze gaan je gewoon de hele tijd in je baarmoeder en kijken en dat je ook denkt: ‘Oh, god ja, [...]..het wordt veel concreter, althans je vruchtbaarheid wordt heel concreet in beeld gebracht. Het wordt gewoon een soort van opgemeten met millimeters. [...] en je ziet het letterlijk [hoe] je lichaam reageert: ‘O, ja als ik moeder ga worden, [diepe zucht], dan heb ik ook nog maar zoveel eicellen of het is ook echt eindig.’*

Zorgethische analyse – lichamelijke en identiteit

P.3 en P.4 worden zich door *social freezing* bewust van de kwetsbaarheid van hun lichaam. P.4 verwoordt hoe zij tijdens de behandeling van *social freezing* wisselt tussen twee dimensies van haar lichaam. Haar baarmoeder wordt via een scherm in beeld gebracht waardoor zij het lichaam als functioneel object waarneemt. Tegelijkertijd beïnvloedt het zien van haar baarmoeder haar subjectieve ervaringslichaam. Het op beeld zien van haar vruchtbaarheid relateert zij aan haar kinderwens. Het maakt haar bewust van de kans op een kinderloos bestaan. Dit lichamelijke bewustzijn heeft invloed op het handelen van P.4 en versnelt het proces. Zij ging het traject in met de wens voor co-ouderschap. Zij is echter gestopt met zoeken vanwege het voelen van tijdsdruk en kiest voor alleenstaand moederschap

Deze wisselwerking tussen de twee dimensies laat zien dat het lichaam de wereld waarneemt via zintuigen en tegelijkertijd het lichamelijke bewustzijn vormt waardoor een menselijke ervaring ontstaat (Slatman, 2016). P.4 ervaart, door de objectivering van haar lichaam, dat haar moederschapswens geen gegeven is en wordt daardoor geraakt in haar kwetsbaarheid. Haar verlangen om moeder te worden staat op het spel. Haar lichaam, als intentioneel object, kan worden belemmerd en veranderd in een mogelijke 'ik kan niet'. Door het lichamelijke zelfbewustzijn is P.4 stelt zij zich een narratief voor die zij niet wil zijn. Een eventueel kinderloos raakt haar in haar identiteit. Deze onderbreking, welke Ricoeur *discordance* noemt, zorgt ervoor dat P.4 wordt aangezet tot handelen wat leidt tot het maken van een andere keuze. Deze keuze biedt evenwicht in de tweedeling die zij ervaart waardoor een nieuw narratieve identiteit als alleenstaand moeder ontstaat (Van Nistelrooij, 2014).

P.1 heeft geen ervaring met het invriezen van haar eicellen. Haar kwetsbaarheid gaat over het verminderen van haar vruchtbaarheid na je dertigste jaar. Haar twijfels staan op gespannen voet met haar biologische klok en zij verwijt zichzelf dan ook dat ze door haar getwijfel het 'zover laat komen'. *"...kan ik wel een beetje pissig worden op mijzelf want dat ik denk van ja, nu neem ik ook niet echt een stap in een richting. Naja dat social freezing is dan één ding dat ik denk oké, maar dat is dan ook letterlijk het enige wat ik heb gedaan. Het is ook niet dat ik nu heel erg bezig ben met verder vragen te onderzoeken van, van hoe kom ik tot een antwoord of het wat voor mij is?"*

De eigen kwetsbaarheid wordt daarnaast gevoeld door de gedachte dat het moederschap de manier waarop de participanten hun leven leiden sterk beïnvloedt. Zowel P.1 als P.3 geven aan gehecht te zijn aan hun leven zoals het nu is. Het idee dat een kind het leven meer vastzet roept gevoelens van beklemming op. *"En heel erg ja gehecht aan, de vrijheid die het heeft en het benauwt me enorm de gedachte dat je dan, dan dat moet opgeven en altijd [...] je focus is in eerste instantie op een kind. Althans zo verwacht ik dat dat zo zal zijn dat je niet zoals nu mijn leven leef dat is gewoon niet haalbaar en mogelijk." (P.1).*

De gevoelens van beklemming gaan niet alleen over het verliezen van vrijheid, maar ook over het verliezen van een deel van de identiteit. Doordat je geleefd wordt door het moederschap, bestaat de angst bij P.3 om een schim te worden van wie ze was. P.3 boort de 'stomme taakjes', gebrek aan ruimte voor zelfverrijking en [het niet] voelen van het intellect als reden van vervreemding ten zichte van het zelf aan. *"Een schim van wie ik daarvoor was, voordat het, voordat ik dan moeder zou zijn geworden. [...] een heel groot deel van mijn identiteit is*

ook, uhm, go out there, spontane ontmoetingen hebben en heel veel verbinding en inspiratie geven.”

De gevoelens van beklemming en de angst om een deel van de identiteit te verliezen wisselen af met het idee dat het moederschap bijdraagt aan het vinden van rust in jezelf. P.3 vertelt: *‘[...] dat het me rust geeft. Dat het, waar ik ook naar verlang in dat moederschap is dat het is dan zo afgebakend. Waar het om draait. [...] Dat alle rest is bijzaak en dat is ook wel lekker. Dat, dat is gewoon het belangrijkste. Punt.’* P.4 vertelt dat ze het fijn vindt om *‘één ding in haar leven te hebben waar ze wél aan vast zit’*. Zij ervaart op dit moment in haar leven veel vrijheid en heeft behoefte aan minder vrijheid. Juist het hebben van zoveel vrijheid geeft haar gevoelens van druk. *“Uhm, ik voel ook wel eens een beetje een druk bij mijzelf dat ik nu. Ik weet niet of ik moeder ga worden, maar in ieder geval als ik het ga worden dat ik nu de vrijheid moet nemen om verre reizen te maken. Maar ik heb daar helemaal geen behoefte aan.”* P.3 voelt de druk andersom en is juist bang om haar vrijheid te verliezen door het moederschap. *“[...] ik bedoel ik ben vorige maand net 2,5 week weer gaan werken in Spanje. Dat kan dan heel makkelijk met mijn laptop en dan weer helemaal geïnspireerd raken door alles wat ik daar meemaak. Die horizon verbreding die, of mijn horizon is vind ik nu heel breed. [...] En de angst, of mijn angst is dat die vernauwd door een kind omdat je wereldje heel klein wordt. Dus enerzijds verlang ik naar die grootsheid van het leven. Of het leven echt leven en anderzijds zie ik heel erg [uit] naar, naar die geborgenheid en dat kleine en overzichtelijke. Het zijn wel twee [...] twee polen”*. Zij ziet de grootsheid van het leven als écht leven en het moederschap als ‘het kleine’. Toch is er ook overlap in de twee polen wanneer P.3 de grootsheid van het leven in een ander perspectief plaatst. In de dialoog verschuift het zien van de wereld als grootsheid, naar het zien van grootsheid in het moederschap. *“Ja, dat is mijn verlangen ook in het moederschap of naar het moederschap is dus die grootsheid van het leven kunnen ervaren in dat kleine. En daar dus volledige rust in hebben. En dus daarmee dus ook mijn wanderlust getemperd hebben. Want alles wat je eigenlijk, al het geluk zit daarin.”* P.3 reflecteert op het moederschap door haar te zien als groot omdat het bijdraagt aan persoonlijke ontwikkeling. *“De overlap zit hem in de ontwikkeling. Dat een kind ontwikkeling geeft. Dat een kind zo snel ontwikkelt, ontwikkel je zelf natuurlijk ook.* Verderop in het interview schetst zij een voorbeeld waarbij zij op retraite ging met vrouwen van vijftenzestig jaar. Zij liet haar inzien dat het kiezen voor een kind niet tijdelijk is, maar de tropen jaren met een kind wel tijdelijk zijn waardoor er meer ruimte komt voor jezelf. Hierdoor werd haar angst om haar vrijheid te verliezen gedempt en de grootsheid,

die het moederschap ook brengt, in haar bevestigt. “*Het liet me ook inzien, die week heeft heel erg de behoefte versterkt van wat een [...] wat een pracht van een taak het is om een, om een persoon op de wereld te zetten die te begeleiden in zijn ontwikkeling en klaar te maken voor de maatschappij. Wat een [...] wat een grootsheid zit [...] daarin.*”

Zorgethische analyse – identiteit

De participanten ervaren kwetsbaarheid door het hebben van ambivalente gevoelens ten aanzien van het moederschap. Er bestaat angst om het leven te verliezen zoals het nu is en daarmee een deel van de identiteit te verliezen. Deze gedachten leiden, specifiek bij P.1 en P.3, tot een morele worsteling. Identiteit, volgens Walker, is een co-constructieproces dat wordt beïnvloed door hoe we onze identiteit, relaties en waarden waarnemen. Bovendien vereist het nieuwe inzichten wanneer situaties veranderen (Schipper et al. 2018). P.3 is bang om door het moederschap een schim te worden van zichzelf. Haar identiteit wordt bedreigd, omdat zij een deel van haar ‘spontane en ‘*go out there*’ identiteit door het moederschap denkt te moeten inleveren. Van Nistelrooij stelt echter dat moeders zichzelf opofferen voor een doel dat voor hen belangrijker is, omdat het hen bevestigt. Het moederschap brengt hen dichterbij diegene die ze willen zijn waardoor hun identiteit verrijkt en rust kan worden gevonden. P.3 spreekt over het temperen van haar *wanderlust* dat haaks staat op de rust waar zij ook naar verlangt. Zij hoopt de grootsheid van het leven, die zij nu vooral buiten haarzelf lijkt te zoeken, in haar rol als moeder te vinden. Dit wijst erop dat zelfopoffering, waar zij enerzijds angst voor heeft, anderzijds positief bijdraagt aan een verschuiving van haar identiteit. Het brengt haar dichterbij een aspect in zichzelf waar zij (ook) naar verlangt.

Persoonlijke identiteiten volgens Schipper et al. (2018), zijn gebaseerd op normatieve verwachtingen. Het gaat over hoe we denken dat we onszelf moeten gedragen en hoe we denken dat anderen zich in een specifieke situatie moeten gedragen. Deze verwachtingen komen tot uiting in concrete interacties die vertellen over wie we zijn, hoe we met elkaar omgaan en hoe we onze eigen en andermans verantwoordelijkheden opvatten. P.1 en P.3 voelen zich door hun identiteit als moeder verantwoordelijk voor de zorg en gaan ervan uit dat zij, als moeder, een deel van hun leven en daarmee een deel van hun identiteit te moeten opgeven. Zij drukken daarmee de norm uit dat moeders (sowieso) de zorgverantwoordelijk op zich nemen. Volgens Walker maken ze hierin een denkfout. Zij maakt een verschil tussen vrouwelijk, de biologische sekse enerzijds en vrouw als sociale rol anderzijds. Er is geen substantiële identiteit, maar een relationele identiteit die sociaal toegeschreven is en een positie, plichten en voorrechten impliceert. Het probleem met het

sociaal toeschrijven van de identiteit van moeder is dat moeders door normatieve verwachtingen een identiteit krijgen toeschreven die haar in conflict brengen met andere belangrijke waarden zoals werk of gezondheid. Het verhuist daarnaast dat een dominante groep geen rekenschap hoeft af te leggen van hoe ze anderen gebruiken (Van Heijst, 2006). Het is opvallend dat geen van de participanten verantwoordelijkheden toeschrijven aan een vader, of andere verzorger. Vaders zijn daarmee maatschappelijk bevoorrecht, oftewel *privileged irresponsible*, omdat vrouwen (naast het werk) de verantwoordelijkheid voor zorgtaken op zich nemen en daardoor een dubbele verantwoordelijkheid dragen (Tronto, 1993). Identiteiten zoals het moederschap maken zichtbaar hoe sociale arrangementen zijn georganiseerd of niet zijn georganiseerd en zijn de uitkomst van sociale machtsverhoudingen van sekse, klasse en kleur (Van Heijst, 2006).

IV Invloed van een onvervuld verlangen op het zelf

Alle drie de participanten worden emotioneel geraakt door het onder ogen zien van de eigen kwetsbaarheid, maar ook door bewust te zijn van de kwetsbaarheid van het leven. Zij beseffen dat er een kans bestaat dat hun kinderwens niet in vervulling gaat. De gedachten aan dit mogelijk pijnlijke scenario leidt tot verschillende manieren van omgaan met een onvervuld verlangen.

P.3 geeft aan: “...*het is een vraag waar ik eigenlijk nog niet echt een heel helder antwoord op heb. Het is nog heel erg in ontwikkeling en ik moet ook zeggen dat, dat dat andere pad wel helder wordt als het zich aandient, denk ik.* Het andere pad, het andere pad bedoel je het moederschap zelf? “*Nee, als ik geen kinderen krijg. Want ik ga er nu nog wel vanuit dat dat het mij gegund is. Ik ga ervan uit, ik hoop het.*” Ook de wens om liever geen kinderwens te hebben wordt genoemd. P.4: “*Je hebt geen onvervuld verlangen dat je de hele dag met je meesleept en waar je ook echt goed over moet nadenken, want op een gegeven moment is het te laat. Onvervuld verlangen legt wel een grote druk op mijn leven nu. [...] het lijkt mij heerlijk als die er niet was.*” Het valt op dat P.1, die twijfelt over haar keuze voor het moederschap, ook de rol van moeder moeilijk in te schatten vindt. “*Ja, dat dat vind ik dus echt heel lastig om in te beelden. Mmm. Want dan merk je gewoon ja, zo voel ik die sterke gevoelens heb ik gewoon nog helemaal niet dat ik daarna realistisch beeld van heb. Want het enige wat ik denk ik [dan] kijk [ik] naar mijn eigen moeder. Dan voorstel dat ik áltijd zorgen zal maken, dat ik denk, oh, doe ik het goed?*”

Het zich verhouden tot een onvervulde kinderwens wordt als zwaar ingeschat. Daarnaast beïnvloedt een kinderloos bestaan zowel het persoonlijke als het sociale leven. Ook als er van kinderloosheid nog geen sprake is maar het verlangen nog niet is gerealiseerd. P.4: *Ja, als zij aankondigen dat, dat ze een kind krijgen en ze daarbij weten dat het bij mij en bij een andere vriendin ook trouwens, gevoelig ligt en mij dan eerst gaan bellen. Dat ik dan denk: 'Oh god, maar ik wil ook niet dat mensen medelijden met je hebben'. En dat hebben ze dan ook niet echt, maar het brengt dan gewoon ongemak met zich mee.'* P.3 schat in dat een kinderloos bestaan een identiteitscrisis wordt. P.4 is bang voor het effect dat een kinderloos bestaan heeft op haar vriendschapsrelaties. *"En ben ik ook bang wat dat met mijn relaties gaat doen, met mijn vrienden en [...] Stilte. Dat je ervaart 'zij wel, jij niet'.*

Uit de interviews blijkt dat de participanten (nog) niet willen denken aan een kinderloos bestaan. Ze kunnen zich dan ook geen beeld vormen van een leven zonder moeder te zijn. Er wordt gerefereerd aan hoop, in die zin, dat zij hopen dat het moederschap hen gegund is. Het valt op dat P.4 het moederschap in een nieuw perspectief plaatst wanneer het gesprek gaat over een onvervuld verlangen. Zij stelt dat moeder-zijn een rol is, maar niet de enige rol in het leven die zij kan vervullen. Moederschap vanuit dit perspectief draagt mogelijk bij aan het omgaan met het pijnlijke gevoel van een onvervuld verlangen. *"[...] stilte. Ook omdat bijna al mijn vrienden kinderen hebben. [...] De grote meerderheid, dat lijkt mij heel confronterend. [...] nee ik denk dat ik het heel zwaar zou vinden. Ik hoop en ik vertrouw er maar op dat ik daardoorheen kom. Stilte. [...] En er zijn natuurlijk genoeg rollen in het leven te vervullen."*

P.3 plaatst het onvervuld verlangen ook in een ander perspectief door zich af te vragen wat het moederschap voor haar betekent. Deze betekenis probeert zij op een andere manier in haar leven uit te dragen. *"Ja, dat zal wel een proces zijn en ook een identiteitscrisis worden. Om er uiteindelijk sterker uit te komen. [...] ik denk dat ik me dan nog meer gesterkt zou voelen om, om iets groots te gaan doen. Waar ik als het lukt eenzelfde soort betekenis uit zou kunnen halen als uit het moederschap. [...] wat ook een, een ander vuurtje zou aanwakkeren. Als ik dus niet, niet, moederschapspad mij niet gegeven is."*

Zowel P.3 als P.4 brengen het onvervulde verlangen in een breder perspectief waardoor de situatie getransformeerd wordt naar een 'nieuwe' situatie en opnieuw betekenis krijgt. Voor P.3 betekent moederschap verbinding en het doorgeven van het leven hetgeen in de dialoog tussen de interviewer en P.3 naar voren komt: *"Ik denk dan, dat ik dan een verantwoordelijkheid zou voelen om iets heel heel moois iets anders met dat leven zou doen."*

Daar ben ik nog niet. [...] Maar dat denk ik wel. Mag ik dat zeggen, van betekenis zijn voor de wereld of voor jezelf?... En, verschijnt er dan nu iets in je hoofd of zeg je van, ik wil er eigenlijk nog helemaal niet nog, nee aan denken nog nu? Nee, dan zou het in een vorm van natuurbehoud zijn. Iets, iets creëren wat echt tastbaar is, een voedselbos iets wat ook door door leeft, iets wat ook een erfenis is. Mmm, en de creatieve ruimte die het ook geeft. Dus veel meer schrijven, veel meer creëren. Weet je, daar zit ook heel veel verbinding in.” P.4 ziet het eventuele onvervulde verlangen als een ervaring die zij kan gaan inzetten voor kinderloze vrouwen. Hierdoor wordt haar pijnlijke ervaring betekenisvol. *“Ik denk dat dat dan de focus meer, als ik daar nu aan denk, meer op mijn eigen verdriet nog los van mijn rol als vrouw in de maatschappij, omdat ik denk dat ik daar best wel op zou kunnen vinden. Misschien ook in het debat, misschien ga ik wel heel actief bezighouden met kinderloze vrouwen of kindvrije vrouwen of hoe je het ook noemt”*.

Het onvervulde verlangen heeft niet alleen invloed op vrouwen zelf, maar is ook van invloed op de sociale omgeving. Gevoelens van ongemak kunnen ontstaan wanneer de één moeder wel moeder wordt en bij de ander het altijd een verlangen zal blijven. *“Ja, als zij aankondigen dat, dat ze een kind krijgen en ze daarbij weten dat het bij mij en bij een andere vriendin ook trouwens, gevoelig ligt en mij dan eerst gaan bellen. Dat ik dan denk: ‘Oh god, maar ik wil ook niet dat mensen medelijden met je hebben’. En dat hebben ze dan ook niet echt, maar het brengt dan gewoon ongemak met zich mee.”*

Zorgethische analyse – verbeelding

Alle participanten ervaren kwetsbaarheid in het proces naar het moederschap. Dit resulteert in het enerzijds verlangen naar het moederschap en daar met behulp van *social freezing* uiting aan geven. Anderzijds wordt dit verlangen doorkruist door het besef dat de kans op een kinderloos bestaan ook bestaat. Hierdoor verliezen zij niet alleen mogelijk identiteit als moeder, maar kan ook een versturende werking hebben op bestaande relaties. Er vindt dan een confrontatie met een nieuwe situatie plaats die hen dwingt om een verwachting met betrekking tot de toekomst los te laten. De versturende impact van een kinderloos bestaan beperkt zich niet alleen tot de vrouwen zelf, de relatie met anderen wordt ook beïnvloed. Er ontstaat ongemak op het moment dat de één zwanger raakt en weet dat de ander (ook) zou willen. Hierdoor vindt gedragsverandering plaats. Vrienden gaan zich aanpassen aan de situatie wat een effect heeft op het zelfbeeld van P.3. Er ontstaat een verschil tussen hoe zij zichzelf ziet en hoe anderen haar zien. Identiteit is altijd verweven is met de ander en daardoor onderhevig aan onderhandeling (Schipper et al. 2018).

Het mogelijk toekomstig onvervuld verlangen wordt door P.3 en P.4 in een nieuw perspectief geplaatst. P.3 maakt een tijdreis naar de toekomst en stelt zich een voedselbos voor dat, net als moederschap, ook het leven in de vorm van een bos doorgeeft. Het is een nieuw narratief waardoor zij opnieuw autonomie kan ervaren wanneer zij daadwerkelijk besluit een voedselbos te creëren. Hierdoor kan, ondanks het onvervuld verlangen, een nieuw betekenisvol narratief ontstaan (Van Nistelrooij, 2014).

4.3 Analyse van de opgekomen thema's: doelgroep 2

Uit de tweede analyse kwamen voor de tweede doelgroep, vrouwen die moeder zijn (P.2 en P.5), drie hoofdthema's naar voren ten aanzien van de ervaring van moederschap, specifiek met betrekking tot identiteit:

1. Sturing vanuit eigen omgeving met betrekking tot het moederschap
2. Zelftwijfel
3. Persoonlijke ontwikkeling: loslaten en acceptatie

I Sturing vanuit eigen omgeving met betrekking tot het moederschap

Zowel P.2 als P.5 zagen het krijgen van een kind als 'een mooie ervaring' (P.5) en 'iets leuks' (P.2). De sociale omgeving speelde een grote rol in het zetten van de stap naar het moederschap. Het feit dat vrienden kinderen kregen wakkerde het idee aan om ook zelf moeder te worden. Beide participanten vertellen over een fase waarin vrienden tegelijk kinderen kregen. P.5 vertelt dat zij mee genoot van het moederschap van haar vriendinnen, maar ervaaarde daardoor ook dat zij zelf moeder wilde worden. Een partner ontbrak en de mogelijkheid om alleen voor het moederschap te kiezen ontstond na het lezen van een artikel over verschillende vormen van moederschap. Deze optie had zij tot dusver nooit voor ogen gehad. Na een sabbatical besloot zij de eerste stap te zetten en meldde zich bij de huisarts voor een verwijzing naar het ziekenhuis.

P.2 ging het moederschap met een onbewuste houding aan. Zij liet zich leiden door haar bravoure en haar partner die het ouderschap 'wel leuk leek'. Ondanks dat het vertrekpunt van P.2 en P.5 verschilt, zijn zij beiden het maar 'gewoon gaan proberen'. P.2 vertelt: "[...] *Dus ik heb eigenlijk nooit heel erg over nagedacht, over het moederschap. En toen dat een beetje begon toen was ik meer een beetje in de bravoure zei ik tegen hem: 'Nou, beat them of join them'. Lacht. En toen zei hij: 'Nou, ja, dat vind ik eigenlijk wel leuk!'. En toen dacht ik echt: 'Oh, kut'. Lachen. 'Nou dan stop ik met de pil hoor, zei ik nog heel erg met bravoure. Ja. Uhm, en toen zei hij: 'Nou, doe maar'. Ook een beetje soort van bravoure-achtige situatie. Ja.*

Nou, dit deels dus een beetje groepsdruk en deels zie ik ook een beetje gewoon bravoure en niet echt overzien en dat lijkt me wel leuk.” P.5 refereert naar een artikel over verschillende vormen van moederschap waardoor zij besloot om voor alleenstaand moederschap te kiezen. ‘He, verrek maar dat is een optie!’. Nooit eigenlijk bij stil gestaan. [...] En toen dacht ik, ben ik een half jaar weggeweest, sabbatical [...] op reis geweest. Over nagedacht en toen dacht ik: ‘Nou, dit ga ik gewoon proberen, ik neem die eerste stap’.”

De eerste stap zetten, zonder alles te kunnen overzien, speelt bij beide participanten een rol. P.5 dacht, toen zij eenmaal het medisch traject was begonnen, niet na over iedere vervolgstap. Zij geeft aan nergens controle over te hebben. *“Ik ben ervan overtuigd dat uuh de verloskundige, je bent totdat je bevalt, dat kun je nog bevatten. Daarna kun je allemaal niet bevatten, allemaal veel te ingewikkeld.”* P.2 kon het moederschap ook niet overzien wat zij als voordeel zag. *“Helemaal, voor mij, ik denk dat veel meer andere mensen veel beter beseffen hoe groot de stap is. Ja. En het is maar goed dat ik niet wist hoe groot die stap was. (lacht). Ja. Anders had ik het nooit gedaan.”* P.2 gebruikt niet het woord spijt, maar legt uit dat als zij toen wist wat zij nu weet, zij er nooit aan was begonnen. *“Ik besepte helemaal niet zo goed wat dat dan zou betekenen, denk ik. Nee. Nee. Je weet wel [...] heus wel dat een hele verantwoordelijkheid is en ik, ik ben niet dat ik dom ben ofzo maar. [...] nee, maar, de, de rijke gevoelens, de hoeveelheid. Uhm, de [...] invloed die het heeft, die, dat heb ik toen echt niet, dat is maar goed ook want anders zou je. Dan denk ik, als je dat nu zou weten, dan zou ik er nooit aan begonnen zijn.”* Verderop in het interview nuanceert ze haar woorden. Ze vertelt dat als haar destijds was gevraagd zij niet aan het moederschap was begonnen. Het moederschap ervoer zij toen als heel zwaar en moeilijk. Bovendien werd zij ongelukkig. Zij voelde zich alleen en miste steun en begrip vanuit haar sociale omgeving die, naar haar idee, de gevoelens die zij ervaarde veroordeelden wat haar een negatief gevoel gaven. P.2 schetst: *‘Dat zeggen ze dan misschien niet eens, maar het is ook iets in mij. Want heel veel mensen zullen dat misschien helemaal niet menen of bedoelen. Maar dan was, ben ik gewoon bang dat dat oordeel erachter zat. Ja. Uhm, en wat deed dat met mij? Ja, dat gaf mij gewoon een dubbeldik dat gevoel van ‘Je kan het niet’. En je hebt een stom kind.’*

Zorgethische analyse – spijt

Hoewel doelgroep 2 niet expliciet spreekt over spijt, kan de uitleg die zij geven op de vraag ‘waarom zij kozen voor het moederschap’ op basis van de theorie van Zeelenberg en Pieters (2007) wel geïnterpreteerd worden als het hebben van spijt. P.2: *‘Uhm, de, de, invloed die het heeft, die, dat heb ik toen echt niet, dat is maar goed ook want anders zou je. Dan denk ik, als*

je dat nu zou weten, dan zou ik er nooit aan begonnen zijn'. Tegelijkertijd moet met enige nuance naar deze uitspraken worden gekeken. P.2 nuanceert haar woorden verderop in het interview en brengt naar voren dat zij het moederschap vooral complex en zwaar vond. Er is zelftwijfel over de manier waarop zij haar moederrol uitvoerde, zeker toen zij afweek van de maatschappelijke norm. De zelftwijfel gaat over in zelfverwijt wanneer zij antwoord op de vraag 'wat de oordelen vanuit haar omgeving waren ten aanzien van haar rol als moeder'. P.2: *Uhm, en wat deed dat met mij? Ja, dat gaf mij gewoon een dubbeldik dat gevoel van 'Je kan het niet'. En je hebt een stom kind.*

Als de nuance van P.2 opzij wordt gezet en de citaten worden geïnterpreteerd als het hebben van spijt dan is er een opmerkelijk verschil tussen de theorie en de empirische data.

Zeelenberg en Pieters (2007) stellen dat spijt een individuele verantwoordelijkheid is. Dit kan met behulp van de empirische data in twijfel worden getrokken. Uit de interviews blijkt dat de omgeving van invloed is op de manier hoe zij zich als moeder ervaren. Er ontstaat zelfverwijt: 'je kan het niet', omdat zij anders dan haar omgeving, het moederschap complex en zwaar vond. Het ogenschijnlijke oordeel van de omgeving beïnvloedt haar moederschapservaring en laat zien dat maatschappelijke normen van invloed zijn op het (zelf)gevoel van moeders. Spijt ontstaat in relatie tot de maatschappelijke context, hetgeen overeenkomt overeen met de theorie. Hochschild (1990) spreekt van een drie eenheid: subject-maatschappij- emotie, waarbij mensen pogingen doen om hun emoties in overeenstemming te brengen met de culturele norm die voorschrijft of spijt gepast of onredelijk is (Donath, 2017).

Moederschapsideologieën doen lijken dat het moederschap gemakkelijk te combineren is met alle andere zaken in het leven en ontkennen collectief de uitdagingen die het moederschap ook met zich meebrengt (Reuter, 2017). Er is daardoor geen ruimte voor spijtgevoelens ten aanzien van het moederschap. Door spijtgevoelens te ontkennen worden ook de ervaringen van moeders ontkent. Vrouwen die spijt ervaren kunnen niet vrijspreken over de manier waarop zij hun rol als moeder ervaren, waardoor zij ten onrechte ervaren dat hun gevoelens ongepast zijn, hetgeen kan leiden tot sociale uitsluiting (Myers, 2017). Vrijheid gaat volgende Arendt gepaard met handelen en macht. Het is geen eigenschap van een geïsoleerd individu of bepaalde groep, maar ontstaat in de ruimte tussen mensen. Het is de publieke ruimte waar samen handelen en de macht kan de vrijheid zichtbaar en werkelijk worden in woorden en daden (De Schutter en Peeters, 2015). Het maakt daarmee ook zichtbaar voor wie vrijheid wordt ontnomen. Door de ervaring van vrouwen met spijtgevoelens te ontkennen worden zij niet toegelaten tot deze tussenruimte en dat maakt hen onvrij (De Schutter en Peeters, 2015).

P.5 geeft expliciet aan dat zij blij was met iedere stap die zij kon zetten in het medische proces. Als de zwangerschap uitbleef, was dit voor haar ook goed. Zij was tevreden met haar leven op dat moment en zag het moederschap als mooie plus. Althans dat leek haar, vertelt ze met een lach. *“Je bent vader en moeder tegelijk. Dus als je, je zelf een slechte dag hebt, kun je niet zeggen: ‘Joh, het is nu voor jou, ik loop weg en ga een rondje lopen.’ (lacht). Je moet het, je moet het altijd zijn en je moet altijd aanstaan en dat is soms best wel lastig.”*

Bij zowel P.2 als P.5 was geen sprake van een diep verlangen ten aanzien van het krijgen van een kind. P.2 vertelt dat zij nooit een moederachtige-vrouw is geweest en daardoor nooit echt over het moederschap heeft nagedacht. P.5 benadrukt: *“...het is mooi als het kan, als het lukt, als het me gegeven is, maar als het mij niet gegeven is, is het ook goed. Ja. Dus voor mij was het geen roze wolk of geen hele baby-wens of kindervens. Ja. Het was meer zo van: ‘het hoort, het is een mooi onderdeel van het leven, als het bij je past.’”* In het antwoord van P.5 valt op dat naast sociale invloeden, ook maatschappelijke invloeden een rol spelen in het besluit om wel of geen moeder te worden. Zij verwijst naar een normatief beeld over het moederschap als iets dat ‘hoort’ en ‘moet’. *“Ik ben opgegroeid in een heel fijn gezin, en [...] toch een beetje een beeld en dat is wel wat meetelt wat, waar ik geen invloed op heb gehad, het maatschappelijke beeld wat er is van ‘zo moet je leven verlopen’.*

II Zelftwijfel

P.5 geeft aan dat het moederschap liefde, twijfel en onzekerheid met zich meebrengt. Als het goed gaat met het kind, is er trots bij haar als moeder. Als het niet goed gaat, ontstaan gevoelens van onzekerheid over zijn welzijn en over de keuzes die P.5 als moeder heeft gemaakt. P.5 voelt zich *‘honderd procent verantwoordelijk’* en die verantwoordelijkheid ervaart zij als intimiderend. *“Ja. En als jij fouten maakt, dan maak je fouten voor een ander. Ja, dat is, heel erg in, intimiderend, (lacht een beetje) moet ik eerlijk zeggen. Die invloed die je dan hebt of hoe? Nou, dat dat, dat alles wat ik doe, impact heeft op zijn leven.”* De twijfel van P.5 gaat over haar handelen, de keuzes die zij als moeder maakt, en dat maakt haar onzeker. P.2 twijfelt niet alleen over de keuzes die zij maakt als moeder, maar twijfelt ook aan haar diepste zijn. *“Maar dat ik het gewoon niet kón. Dat ik gewoon echt dacht, ‘Ik kan dit niet’ [...] en dat ook niemand, nou misschien was dat wel ook wel heel, dat vond ik heel, dat niemand steunde je. Want mensen vonden het echt maar gezeik en ja [...] mensen met een huilbaby ja, die [...] heb je wel eens. Ja, dat hoort erbij enzo. Terwijl ik echt dacht, hoort dit, is dit, heeft iedereen dit dan gewoon?”*

De zelftwijfel en schaamte bij P.2 vergroot, doordat de omgeving haar ervaring bestempelt als iets 'dat bij het moederschap hoort'. "[...] *Ja, ik kan dit blijkbaar niet en kijk wat mijn kind ervan bakt. Het is helemaal misgegaan.*' De meningen van anderen, die zij normaliter niet belangrijk vindt, raken haar eigen kwetsbaarheid: zij wil het moederschap graag goed doen. De meningen van anderen gaan over normen ten aanzien van het moederschap waaraan P.2 denkt niet te kunnen voldoen. Zij voelt zich diepongelukkig, keert naar binnen en zet anderen op afstand. "*Naja, het gaat dan vaak over mensen die zoiets hebben van: 'Jezus, leer je kind een beetje, een beetje manieren'. [...] of 'Waarom geef je kind niet normaal een handje'. Oja. Dat zeggen ze dan misschien niet eens, maar het is ook iets in mij. Want heel veel mensen zullen dat misschien helemaal niet menen of bedoelen. Maar dan was, ben ik gewoon bang dat dat oordeel erachter zat. Ja. [...] en wat deed dat met mij? Ja, dat gaf mij gewoon een dubbeldik dat gevoel van 'je kan het niet en je hebt een stom kind.'*" Wanneer P.2 tijdens het interview terugkijkt op deze periode en mensen zich afvroegen of zij aan een postnatale depressie leed, verschijnt naast zelftwijfel een nieuw perspectief. Zij geeft aan: "*Het was gewoon, zij was gewoon super, nah, ze was gewoon een ingewikkelde baby.*" Deze ervaring heeft zij nu, doordat zij weet dat het moederschap er bij iedereen anders uitziet. Destijds ontbrak deze ervaring en was haar referentiekader voornamelijk gebaseerd op meningen van anderen die haar zelftwijfel vergrootten.

De complexiteit van het moederschap wordt door P.5 herkend. Zij gebruikt de veiligheidsinstructie die in een vliegtuig gegeven wordt als metafoor en legt uit dat je het zuurstofmasker eerst op de eigen mond moet doen zodat je de ander kan helpen. Desondanks is zij toch geneigd een deel van zichzelf opzij te schuiven, en vergeet daarmee haar masker, in het belang van haar kind. "*Uhm, stilte. Het is het feit dat je jezelf enorm wegcijfert. En dat is [...] een continue strijd want [...] je hebt niet altijd keuze dan dat je eerst voor je kind moet zorgen en dan voor jezelf.*" P.2 verwoordt de complexiteit: "*we kunnen er nu grappen over maken maar, dat kunnen we dan ook altijd wel weer goed. Ja. [...] dat vond ik echt heel pijnlijk dat ik het gewoon niet voelde. De blijdschap niet [...]. Maar ik vond het moeilijk, dat hele bonding, en de [het] [...] enorme beslag wat ze op me legde en borstvoeding vond ik heel pijnlijk.*"

Zorgethische analyse – lichamelijkeid

Beide participanten ervaren ambivalente gevoelens ten aanzien van het moederschap. De ambivalente gaan over verschillende behoeftes die tegenstrijdig aan elkaar zijn en zorgen voor een conflict bij de moeder. De gedeelde belichaming kan zorgen voor een innerlijk conflict bij

de moeder. Het lichaam delen betekent niet automatisch hetzelfde ervaren. Het ongeboren kindje kan inbreuk doen op haar energie en komt haar wereld binnen, waardoor zij onmogelijkheden kan ervaren die tegenstrijdige behoeftes op scherp zet (LaChance Adams, 2014). Ook na de geboorte zijn grenzen tussen moeder en kind nog steeds fluïde. P.3 verwoordt hoe het geven van borstvoeding een enorme beslaglegging legt op haar. van het kind op haar zijn. De behoeften van kind, dat om melk vraagt, controleren wat het moederlichaam aan melk produceert, wat bijdraagt aan het gevoel dat haar lichaam, het lichaam van het kind is. Er is, zoals Merleau Ponty stelt, sprake van een *shared flesh* ((LaChance Adams, 2014). Deze gedeelde belichaming zorgt voor een fundamentele dubbelzinnigheid en maakt dat een moeder haar lichaam kan ervaren zowel als object als subject waardoor ambivalente gevoelens kunnen ontstaan. Deze lichamelijke verwevenheid kent ook een mentale verwevenheid zoals P.5 verwoordt: *“En als jij fouten maakt, dan maak je fouten voor een ander. Ja, dat is, heel erg [...] intimiderend moet ik eerlijk zeggen. Die invloed die je dan hebt of hoe? Nou, dat [...] alles wat ik doe, impact heeft op zijn leven.”*

Walker (2007) maakt een onderscheid tussen afhankelijkheid en kwetsbaar zijn. Kwetsbaar is een verzamelbegrip dat staat voor gekwetst afhankelijk en behoeftig. In de moeder-kind relatie is een duidelijke asymmetrische zorgrelatie zichtbaar. Er is een ongelijkheid in behoefte, waarbij het kind behoeftig en afhankelijk is ten opzichte van de moeder. Tegelijkertijd zijn moeders zelf ook kwetsbaar, omdat zij behoefte hebben aan een respons van het kind voor wie ze zorgen. Op dieper niveau is er sprake van behoeftigheid als gedeelde menselijke toestand wat de intersubjectieve relationaliteit benadrukt (Van Nistelrooij, 2015).

De behoeftes van het kind druisen in tegen hetgeen zij kan bieden en kan aanleiding geven tot agressie. Het uiten van boosheid kan gezien worden als emotionele reactie op de druk die zij ervaart en waarin grenzen zijn (LaChance Adams, 2014). Wanneer een moeder vrijheid wil uitoefenen betekent dubbelzinnigheid tegenkomen. Ontologische vrijheid, als in het vrij kunnen kiezen voor haarzelf is niet voldoende. Een moeder wordt ook gelimiteerd door hun situatie (LaChance Adams, 2014). De hoge eisen die aan het moederschap creëren op deze manier omstandigheden dwingt moeders tot het maken van onmogelijke keuzes waarbij iemand zal lijden. Dit ontkennen leidt tot oneigenlijke verantwoordelijkheid die niemand kan waarmaken (La Chance Adams, 2014).

III Persoonlijke ontwikkeling: loslaten en acceptatie.

Zowel P.2 als P.5 brengen de ervaring van het moederschap in verband met persoonlijke ontwikkeling. Zij hebben zichzelf beter leren kennen doordat het moederschap hen in

complexe situaties heeft gebracht. Deze leerschool kenmerkt zich door pijnlijke situaties wat het leven niet perse gemakkelijker heeft gemaakt. P.2 noemt het moederschap een ‘groot gevecht’ en P.5 geeft aan het moederschap te hebben onderschat. Haar kind werkt als een spiegel voor haar. In de opvoeding ziet zij haar eigen zorgen en onzekerheden terug in het gedrag van haar kind.

P.2 vertelt dat haar kind haar (werk)ritme bepaalt waardoor zij geleerd heeft haar eigen wil los te laten. In werksituaties erkennen beide participanten dat zij beter in staat zijn om hun grenzen aan te geven. Zij voelen zich verantwoordelijk en ervaren daardoor minder flexibiliteit ten aanzien van het werk. P.2 geeft aan dat zij, voordat zij moeder werd, gezien werd als een werknemer die het ‘allemaal wel regelde’. Zij ervaart deze vrijheid nu niet meer. *“Oh met die kleintjes? [...] Je moet jezelf, een beetje je eigen wil. Dat is het. Je moet je eigen wil dan een beetje loslaten. Je moet gewoon een beetje meegaan in wat dat kind wil. Als je zelf een plan hebt, zo van: ‘ik moet eigenlijk nog even een stuk lezen of ik moet ook nog even en dan moet dus, dan moet die dus even slapen [...] Dan zul je precies zien dat die dag die niet dat slaapje doet en dan baal je en dan baal je van dat kind. En dan denk je echt: ‘Ik had dat zo geregeld en het werkt niet en nu baal ik’.”*

Zorgethische analyse - verantwoordelijkheden

Van Heijst (2006) verwijst naar R. Jay Wallace die stelt dat emotionele uitingen worden opgevat als morele communicatie die verloopt via het uiten van gevoelens. De reactie, en het gevoel daarop, is een geïnterpreteerde werkelijkheid en geeft zicht op de houding ‘iemand moreel verantwoordelijk stellen’ (Van Heijst, 2006). De manier van reageren laat namelijk zien dat je de ander verantwoordelijk stelt voor het niet inlossen van jouw verwachtingen. De gevoelens die opkomen kunnen als signaal worden gezien van een onderliggende behoefte die niet wordt bevredigd. Dat kan inderdaad zo zijn, het is alleen de vraag of dit enkel over de moeder-kindrelatie gaat. Uit het citaat van P.2 blijkt dat zij frustratie ervaart op het moment dat het kind zich niet gedraagt zoals de moeder gehoopt had dat het zich zou gedragen. Je kunt je natuurlijk afvragen in hoeverre de verwachting reëel is dat een kind rekening houdt met een werkschema, maar dat is niet waar het hier over gaat. Het gaat over hoe het komt dat zij als moeder in deze positie terecht is gekomen waarin zij deze dubbele verantwoordelijkheid, zij moet werken én zorgen, ervaart. Hieraan ten grondslag ligt een behoefte aan tijd en ruimte om haar zorg- en werkverantwoordelijkheden in balans te brengen. De frustratie die P.2 voelt kan in een breder maatschappelijk kader worden geplaatst, waarbij het dan de vraag is of zij daadwerkelijk gefrustreerd raakt door haar kind of dat zij vanwege haar maatschappelijke

positie in een dubbele rol wordt plaatst die (mogelijk contrasterende) verwachtingen genereert en haar dwingt tot het maken van keuzes die tegenstrijdig kunnen voelen.

Sociale structuren verwijzen volgens Young (2003) naar de relatie van sociale posities die kansen en levensvooruitzichten van de personen in die positie, conditioneren. De sociale structuur kan gezien worden als ruimte die bestaat uit verbindingen tussen posities en relaties en deze tegelijkertijd vormen. Gestructureerde sociale handelingen en interacties kunnen collectieve resultaten opleveren die onbedoeld zijn en zelfs soms in strijd zijn. In de situatie van P.2 kan bijvoorbeeld de positie moeder-zijn ervoor zorgen dat de kinderopvang haar als eerste belt vanwege de maatschappelijke verwachting dat het voornamelijk moeders zijn zorgtaken op zich nemen met als gevolg dat zij in de knel komt met haar werk. Hoewel deze gevolgen onbedoeld kunnen zijn, zijn deze processen moeilijk te veranderen vanwege het wederzijds versterkende proces. Die verwachtingen van de moederrol vanuit de samenleving wordt geïnternaliseerd door de moeder, wat maakt dat een moeder zich daarnaar gaat gedragen en dat op haar beurt er weer voor zorgt dat dit zo in stand wordt gelaten.

Tronto (2017) stelt dat er maar weinig aandacht wordt besteed aan hoe burgers hun leven leiden. Enerzijds is dit logisch, omdat intieme zorg vrij van monitoring door externe autoriteiten zou moeten zijn. Tegelijkertijd stelt zij dat vrouwen, die in het verleden aan de privésfeer werden overgelaten om zorgtaken te verrichten, zich nu ook in de openbare sfeer van arbeid bevinden, wat betekent vrouwen dat vrouwen als het ware worden veroordeeld tot een dubbele shift. En hoewel de oude verdeling van verantwoordelijkheden niet meer altijd geldt, omdat vrouwen steeds meer zijn gaan deelnemen in het arbeidsproces, maar er volgens Tronto (2017) nog niemand bereid is geweest om systematisch na te denken over hoe deze verantwoordelijkheden opnieuw geordend zouden moeten worden, komt het grotendeels op de schouders van moeders terecht. Daarbij komt dat vrouwen zich verantwoordelijk voelen voor een zogehete 'derde shift' die betrekking heeft op datgene wat het gezin in praktische, sociale en emotionele zin nodig heeft (Portegijs et.al. 2020). Deze zorgtaken zijn vaak onzichtbaar maar zorgen wel voor extra belasting die, voornamelijk, drukt op een vrouw. Tronto (2017) pleit er dan ook voor om serieus te nemen welke centrale plek zorg eigenlijk inneemt in het leven van mensen. Het vraagt volgens haar om te heroverwegen hoe we ons leven individueel en collectief organiseren (Tronto, 2017) om te kunnen ontdekken in welke (zorg)behoefte wordt voorzien en welke niet en wie hierin verantwoordelijkheid neemt of deze juist ontloopt.

P.5 vertelt over de vele keuzes waar zij als (alleenstaand) moeder voor staat. Dit geeft haar veel stress en heeft onder andere geleid tot een burn-out. De lering die zij hieruit trekt is dat

zij maar een beperkte invloed op het leven heeft. Zij schetst het leven als iets ‘wat je hebt en wat er langskomt’. Deze beperkte invloed werkt voor haar bevrijdend, omdat het loslaten noodzakelijk maakt. Hoewel zij loslaten moeilijk vindt, ervaart zij tevredenheid en rust in situaties waarin het lukt. *“Soms heb je regels, die er eigenlijk niet toe doen. En op het moment dat je zo`n regel, daar ben ik nu mee bezig, los kunnen laten. [...] En dat is zo`n moment dat je denkt van: ‘Het is ook goed, het hoeft niet, je hoeft niet voor alles de normen en de waarden en dergelijke’. Je moet zelf kiezen wat goed is binnen”*. En wat is dat dan voor gevoel dat oké, die tevredenheid? *Dat [...] het goed is, dat het rust ja. [...] Stilte. Ja, voor mij het ultieme gevoel eigenlijk. Ja. En [...] dat het oké is. Dat het allemaal niet anders hoeft dan dat het gaat en dat je niet overal invloed op hebt en [...] dat je gedaan hebt wat je kunt doen, in een situatie, dat het oké is.*

In het verlengde van loslaten ligt het vermogen om situaties te kunnen accepteren. Ook als een situatie moeilijk en pijnlijk is. P.2 gebruikt ‘de storm’ als metafoor om de complexe ervaring van het moederschap te definiëren: *“Soms is het heerlijk in het schommelt het een beetje. En soms is het storm en dan ‘Oh, nee, we blijven niet overeind en we gaan om en we moeten scheppen, en’. Ik denk allebei en zo voelt het ook. En ook met, en dat kan ik nu, veel beter accepteren. Dat het soms gaat stormen waar je helemaal niets aan kan doen.”*

P.5. Zij definieert het moederschap als een ervaring waar je nauwelijks invloed op hebt, omdat de grenzen voor jou als moeder worden bepaald. Daarnaast draagt de ervaring van moederschap bij aan het buiten je comfort stappen en daagt het je uit om dingen te doen die je niet leuk vindt. P.5 vergelijkt het moederschap met het doen van een opleiding en geeft aan dat het allebei voor verdieping zorgt. Het essentiële verschil is, volgens P.5, dat het moederschap niet en een opleiding wel te sturen is. De verdieping die het moederschap geeft op persoonlijk vlak zit in het elke keer moeten schipperen tussen ‘wat krijg ik en wat neem ik’ en de vraag ‘hoeveel energie steek ik erin?’. Het moederschap dwingt je tot het moeten maken van keuzes. Het moederschap heeft P. 2 op persoonlijk vlak ook veel gebracht. Zij heeft geleerd geduld op te brengen, beter te luisteren en milder naar anderen te zijn. *“Nou, ik ben heel blij dat ik moeder ben en dat ik dit geleerd heb. Ik ben wel echt. Ik denk dat ik daarvoor ook zo`n oordeel had... Vroeger zou ik echt gedacht hebben: ‘Jezus’. Maar nu denk ik dan alleen maar: ‘Ojee, wat zou daar gebeuren in dat gezin?’ [...] ja dat zou ik hiervoor nooit gedacht kunnen hebben. Nee. Daar heb ik echt [kind] voor moeten hebben.”*

4.4 Conclusie

De empirische data en de zorgethische analyse worden samengebracht in deze conclusie en vormen gezamenlijk het antwoord op deelvraag 2, 3 en 4.

Spijt en verantwoordelijkheid

Spijt wordt door doelgroep 1 in het licht gebracht van het maken van eigen bewuste keuzes met betrekking tot het moederschap. Het maken van een keuze waar je zelf achter staat, betekent minder grote kans op spijt. De vraag is echter of je weet waarvoor je kiest als de ervaring wordt gemist. Het is in dat geval een keuze gebaseerd op het beeld dat bestaat over het moederschap. En dat dit beeld niet te overzien is weet doelgroep 2. Doelgroep 2 spreekt niet specifiek over spijt ten aanzien van het moederschap, maar over een complexe en zware ervaring waar zij (P.2) nooit aan was begonnen als zij toen wist wat zij nu weet. Dit betekent ook dat het maken van een keuze voor het moederschap nog niets zegt over de ervaring. Of er sprake is van spijt kan pas geconcludeerd worden als de ervaring waarover spijt bestaat is gerealiseerd. De rode draad die uit de empirische data naar voren komt voor doelgroep 1 is het behoud van het kunnen maken van eigen bewuste keuzes. Keuzevrijheid voor doelgroep 2 is ook een belangrijk element, alleen ontbreekt het hen, door de normatieve opvattingen over het moederschap, aan het gevoel van keuzevrijheid. Doelgroep 2 wijkt af van de norm waardoor gevoelens van twijfel en verwijten ontstaan.

Neoliberalisme is beschrijving van economisch leven en ethisch systeem die de nadruk leggen op persoonlijke verantwoordelijkheid (Tronto, 2017). Keuze wordt vaak verward met vrijheid en is een misleidend begrip. Door te stellen dat het individu zelf kan kiezen en besluiten over het leven suggereert enerzijds vrijheid, maar creëert anderzijds individuele verantwoordelijkheid. Hierdoor kan de vrijheid die vrouwen ervaren ten aanzien van de keuze voor moederschap omslaan in het voelen van druk om de juiste keus te maken. Spijt kan ook in dit licht gebracht worden en hangt, volgens Zeelenberg en Pieters (2007) samen met individuele verantwoordelijkheid en keuzevrijheid. Door juiste keuzes te maken kan spijt voorkomen worden. Hierdoor komt er druk te staan op vrouwen om de juiste keuzes met betrekking tot het moederschap te maken. Deze processen kosten tijd en die tijd hebben vrouwen niet vanwege de biologische klok. Het kopen van tijd om spijt te voorkomen is één van de redenen waarom vrouwen voor *social freezing* kiezen. Geconcludeerd kan worden dat de vrijheid die door *social freezing* gecreëerd wordt tegelijkertijd ondermijnd wordt door de invloeden van het neoliberalisme. De mens zien als zorgend en relationeel wezen betekent

dat het maken van keuzes in relatie tot haar context moet worden begrepen (Tronto, 1993). Zeelenberg en Pieters (2007) laten deze context onterecht achterwege.

Uit de empirische data blijkt dat sociale- en maatschappelijke invloeden een rol spelen bij zowel doelgroep 1 als 2. Overeenkomstig kan gesteld worden dat (toekomstig) moeders gestuurd worden in de keuze voor het moederschap alsook de manier hoe zij het moederschap moeten uitvoeren. Hierdoor ontstaat specifiek bij spijt een probleem, omdat (toekomstig) moeders kunnen hierdoor niet hun gevoelens in lijn brengen met deze normatieve verwachtingen wat bijdraagt aan sociale uitsluiting en gevoelens van zelfverwijt (Myers, 2017).

Identiteit

Beide doelgroepen worden geconfronteerd met de eigen kwetsbaarheid door het (toekomstig) moederschap. Doelgroep 1 ervaart de angst om door het moederschap het leven zoals het nu is en daarmee een deel van wie ze zijn te verliezen. Het verliezen van vrijheid en te gaan en staan waar je wilt, wordt door P.3 in verband gebracht met het verliezen van grootsheid van het leven. Tegelijkertijd biedt het moederschap een afgebakend kader wat bijdraagt aan het vinden van rust en draagt het moederschap voor P.3 bij zelfontwikkeling. Vanuit dit perspectief is er geen verlies van vrijheid, maar maakt de vrijheid plaats voor een andere grootsheid. De grootsheid die in het moederschap zelf besloten ligt, namelijk door de ontwikkeling van het kind wordt bijgedragen aan zelfontwikkeling. De kwetsbaarheid voor doelgroep 1 bestaat in de ervaring van het hebben van ambivalente gevoelens ten aanzien van het moederschap.

Doelgroep 2 erkent de complexiteit tussen het kiezen voor jezelf en de ander en benadrukt dan ook de twijfel en onzekerheid die het moederschap met zich meebrengt. Tegelijkertijd is het juist de complexiteit die de persoonlijke groei mogelijk maakt. Het moeten kiezen, uit je comfort stappen en het accepteren van moeilijke momenten dragen bij aan het, niet alleen verliezen, maar ook opnieuw leren kennen van jezelf. De gedeelde ervaring tussen doelgroep 1 en 2 is dat zij kwetsbaarheid ten aanzien van het (toekomstig) moederschap delen. Het verliezen van 'het zelf' zien zij allebei als mogelijkheid om te kunnen komen tot persoonlijke groei.

De kwetsbaarheid van het leven komt bij doelgroep 1 naar voren in het besef dat er een kans bestaat dat hun (mogelijke) kinderwens niet in vervulling gaat. Omgaan met een (eventueel) onvervuld verlangen gaat over het transformeren van een situatie door het innemen van een

ander perspectief, waardoor ruimte ontstaat voor nieuwe betekenis. Hierdoor kunnen pijnlijke situaties, zoals een onvervuld verlangen, bijdragen aan persoonlijke groei en ontwikkeling. Het raakt aan de narratieve identiteitstheorie die het spanningsveld bloot legt tussen enerzijds zelf autonoom kunnen beslissen en anderzijds de menselijke afhankelijkheid die gepaard gaat met de kwetsbaarheid van het leven. (Van Nistelrooij, 2014). *Imaginative authorship* draagt via verbeelding bij aan het creëren van menselijke autonomie waardoor een zelfbepaald leven vanuit kwetsbaarheid gerealiseerd kan worden. Hierdoor worden narativiteit en moraliteit aan elkaar verbonden wat kan leiden tot een nieuw betekenisvol levensverhaal (Van Nistelrooij, 2014).

5. Conclusie en aanbevelingen voor de praktijk

In hoofdstuk 5 wordt de hoofdvraag beantwoord: ‘hoe ervaren vrouwen met ambivalente gevoelens en moeders met ambivalente gevoelens het (mogelijk toekomstig) moederschap en hoe kan deze ervaringskennis in combinatie met zorgethische inzichten over ‘lichamelijkheid’, ‘identiteit’ en ‘verbeelding’ bijdragen aan het verbreden van het concept moederschap? Dit hoofdstuk eindigt met aanbevelingen voor de praktijk.

5.1 Eindconclusie

Moederschap is een sociaal construct dat betekenis krijgt en gevormd wordt door de wereld om haar heen. Door als vrouw, en (toekomstig) moeder, in de wereld te verschijnen worden verwachtingen gecreëerd ten aanzien van hoe zij haar leven indeelt en keuzes die zij maakt ten aanzien van het moederschap. Moederschap is, in tegenstelling tot een essentialisme, een complexe relatie tussen moeder en kind waarbinnen een breed spectrum aan gevoelens en gewaarwordingen kunnen ontstaan.

Achter spijt van het moederschap verschuilen zich verschillende diepgewortelde maatschappelijke dynamieken en overtuigingen waarvan het de vraag is of ambivalente gevoelens rondom het (aanstaande) moederschap alleen op het bordje van een individuele (toekomstig) moeder thuishoort. Met haar zullen er vele (toekomstige) moeders zijn die in meer of mindere mate dezelfde interne strijd voeren of spijtgevoelens ten aanzien van het moederschap ervaren. Het neoliberale gedachtengoed draagt eraan bij dat spijt en (de keuze voor het) moederschap echter in een individueel perspectief wordt geplaatst. Het is de vraag hoe een moeder dit vraagstuk groter kan gaan zien dan haar zelf. Het gaat om haar lichamelijke ervaring, haar identiteit en haar verhaal. Vanuit zorgethisch perspectief kan deze ervaring in een breder daglicht geplaatst worden waardoor het moederschap veranderd in een collectief vraagstuk met collectieve verantwoordelijkheden.

Social freezing gaat over toekomstige spijt die voorkomen moet worden en wetenschappelijk gezien voorkomen kan worden door het maken van de juiste keuzes. Onder de neoliberale vlag wordt keuze gezien als vrijheid, die echter betwist kan worden in combinatie met de hoge verwachtingen die gesteld worden aan (toekomstig) moeders. Er blijkt nauwelijks sprake lijkt te zijn van keuzevrijheid voor deze vrouwen en ook niet moeders. Voor beide doelgroepen geldt dat de objectieve- en subjectieve beleving van het lichaam haar kwetsbaar maakt. Haar eigen lichaam is kwetsbaar vanwege de eindigheid ten aanzien van

vruchtbaarheid (objectivering van het lichaam). Ook speelt de sociale dimensie van het lichaam een rol in hoe een vrouw haar lichaam beleeft. Zij vergelijkt zichzelf met anderen die op het 'juiste pad zitten'. Ten aanzien van het moederschap worden hoge eisen gesteld en het is maar de vraag of een (toekomstig) moeder vindt of ervaart of zij daaraan kan voldoen. Er is sprake van een normatieve beïnvloeding die haar subjectieve belichaamde ervaring kleurt.

Identiteit is verweven met andersheid daardoor kan het zelf niet zonder de ander bestaan. Toekomstig moeders zijn zich bewust van de kwetsbaarheid van het leven door het moederschap. Er ontstaat een conflict tussen het accepteren van het lot, en mogelijk ongewenst kindvrij leven, versus het terugpakken van het gevoel van regie over het leven. Op de achtergrond speelt het narratief, dat het maken van bewuste keuzes, minder spijt oplevert. Er komt druk te staan op de juistheid van die keuze voor het moederschap. *Social freezing* biedt een vrouw ogenschijnlijk meer tijd voor het maken van de juiste keuzes, terwijl zij in feite de keuze enkel voor zich uit schuift. Zij zal op een later tijdstip alsnog deze keuzes moeten maken met alle vraagstukken die met het moederschap gepaard gaan. Het is daarmee de vraag of deze vrouwen regie over het leven ervaren of nog meer worden overgeleverd aan kwetsbaarheid. Moeders, die de keuze al wel hebben gemaakt, ervaren een soortgelijk conflict. Zij ervaren tegenstrijdigheid in de behoeftes die zij zelf ervaren en die van het kind waardoor er breuk in haarzelf omstaat. Haar persoonlijke identiteit en eigen doelen komen onder het druk onder druk te staan en de normatieve verwachtingen die worden gesteld aan het moeder-zijn en het moederschap.

Al deze uitdagingen waar vrouwen voor staan worden (maatschappelijk) niet erkent. Maar worden geïndividualiseerd en tot een individuele verantwoordelijkheid van een vrouw gemaakt in plaats van de uitdagingen te zien als maatschappelijke verantwoordelijkheid. Hierdoor raken deze (toekomstig) moeders in een identiteitsconflict, omdat zij niet goed meer lijken weten waar zij zelf ophouden en de ander begint ten opzichte van de maatschappij, het kind en de sociale omgeving en verwachtingen. Wie zijn zij zelf en als zij moeder zijn en wat is daarvan maatschappelijk gecreëerd? Zoals blijkt uit dit onderzoek wordt het moederschap vooral maatschappelijk en politiek gecreëerd. Dit bewustzijn zouden deze (toekomstig) moeders (meer) moeten krijgen om helder te krijgen wie zij zijn, wat zij willen en bovenal, te weten waar zij geen invloed op hebben. Juist omdat zij onderdeel zijn van dit grotere geheel.

5.2 Aanbevelingen voor de praktijk

Binnen zorgethiek staan concrete praktijken centraal. In deze paragraaf worden dan ook aanbevelingen gedaan hoe zorg, specifiek ten aanzien van het moederschap, verbeterd kan worden.

Allereerst is het belangrijk om het hebben van spijt in relatie tot moederschap uit de taboesfeer te halen. Spijt is een complex fenomeen waar verschillende maatschappelijke en politieke invloeden en structuren aan ten grondslag liggen. Deze invloeden aan het licht brengen draagt bij aan het normaliseren van schuld- en schaamtegevoelens bij moeders die spijt ervaren. Bovendien kan het leiden tot een breder maatschappelijk begrip ten aanzien van de complexiteit van gevoelens en taak en rolverdeling die het moederschap met zich meebrengt.

Ten tweede draagt een genuanceerder beeld over het moederschap eraan bij dat moeders beter worden voorbereid op het brede spectrum van gewaarwordingen en vraagstukken die het (aanstaand) moederschap met zich mee kan brengen. Sociale instellingen zoals huisartsen, kraamzorg en de GGD kunnen spijtgevoelens gerelateerd aan het (toekomstig) moederschap bespreekbaar maken met (aanstaande) moeders. Spijt in relatie tot moederschap wordt op deze manier van een individueel- naar een maatschappelijk gedeelde verantwoordelijkheid gebracht.

Als laatste kan in het Scandinavisch model inspiratie gevonden worden om te komen tot een eerlijke zorg en rolverdeling tussen partners. Het Scandinavisch model biedt beide ouders gezamenlijk 480 dagen verlof bij ouderschap. Beide partners krijgen 90 dagen verlof waarbij de resterende dagen naar eigen inzien kunnen worden verdeeld. Er zijn meer landen die een soortgelijk systeem hebben zoals Duitsland. Dit heeft als voordeel dat er ingespeeld kan worden op specifieke individuele zorgbehoeftes. Bovendien is dit aanleiding voor een open gesprek over hoe de verdeling van zorgtaken en verantwoordelijkheden verdeeld moeten worden. In plaats van dat het systeem, die erop is ingericht dat een vrouw in ieder geval de enige is die in staat wordt gesteld om betaald verlof in te zetten. Voor de partner geldt dit niet in dezelfde mate. Het ouderschap voor deels betaald ouderschapsverlof is in 2022 in Nederland aangepast. Dit systeem gaat nog niet ver genoeg om een wezenlijk verschil te maken.

6. Kwaliteit en beperkingen van het onderzoek

De kwaliteit van dit onderzoek hangt samen met betrouwbaarheid, geloofwaardigheid en overdraagbaarheid (Bleijenberg, 2021). In dit laatste hoofdstuk worden deze drie factoren uiteengezet, gevolgd door de beperkingen en afgesloten met aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

6.1 Betrouwbaarheid

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van wetenschappelijke literatuur. Ten aanzien van het empirisch onderzoek zijn de methodologische stappen van de IPA-methode zorgvuldig doorlopen wat de betrouwbaarheid van dit onderzoek vergroot (Smith en Osborn, 2008). Gedurende het onderzoek hebben er meerdere feedbackmomenten plaatsgevonden. Ieder hoofdstuk is voorzien van feedback door de scriptiebegeleider. Daarnaast hebben de reflectieve gesprekken met haar en met medestudenten bijgedragen aan verdieping van dit onderzoek. In dialoog zijn kritische vragen gesteld, verschillende perspectieven bekeken en interpretaties gecheckt wat naast de geloofwaardigheid ook de betrouwbaarheid van het onderzoek verhoogt. Er heeft geen onderzoekstriangulatie plaatsgevonden, omdat het onderzoek individueel is uitgevoerd. In de afronding van het onderzoek hebben twee mensen, zonder zorgethisch achtergrond, het onderzoek op begrijpbaarheid en taal gecorrigeerd.

6.2 Geloofwaardigheid

Geloofwaardigheid van een onderzoek gaat over de mate van overeenstemming tussen de interpretaties van zowel de onderzoeker als het perspectief van de participanten (Cresswell en Poth, 2018). Omdat dit onderzoek gestart is vanuit een persoonlijke ervaring, is het belangrijk om als onderzoeker bewust te zijn van eigen ervaringen en normatieve opvattingen. Om vermenging tussen de eigen ervaringen en die van de participanten te beteugelen heeft de onderzoeker zoveel mogelijk een open en reflexieve houding aangenomen. Het bijhouden van een reflexief dagboek (bijlage 5) en het sparren met medestudenten hebben bijgedragen aan bewustwording en opzijzetten van eigen ervaringen en vooronderstellingen (Finlay, 2008). Hierdoor ontstond er ruimte en focus voor de specifieke ervaring van de verschillende participanten.

6.3 Overdraagbaarheid

Een onderzoek is overdraagbaar wanneer de resultaten overdraagbaar zijn naar gelijkwaardige participanten of contexten. Het rijk beschrijven van de inzichten zorgt ervoor dat (toekomstige) moeders zich kunnen herkennen in de inzichten waardoor deze meegenomen kunnen worden naar de eigen context en deze betekenisvol kunnen worden (Cresswell en

Poth, 2018). In het geval van moederschap kunnen (toekomstig) moeders hun persoonlijke ervaringen vergelijken en her- en erkenning kan optreden. Gevoelens die niet lijken te passen binnen de maatschappelijke norm komen in een ander daglicht te staan. Op deze manier dragen de resultaten van het onderzoek bij aan de externe doelstelling, namelijk aan het verbreden van het maatschappelijk debat rondom spijt in relatie tot het moederschap. Kennisoverdracht vindt plaats wat leidt tot een breder perspectief op moederschap.

6.4 Beperkingen

Zoals bij elk onderzoek, kent ook dit onderzoek beperkingen. Zoals benoemd is dit onderzoek gestart vanuit een persoonlijke aanleiding. Gedurende het onderzoek, specifiek tijdens het afnemen van de interviews, is de onderzoeker zich bewust geweest van haar eigen vooronderstellingen en overwegingen met betrekking tot het moederschap. In verhaal van P.2 vond ik veel herkenning en merkte ik op dat de lijn tussen mijn rol als onderzoeker en mijzelf soms dun bleek. Ik identificeerde mijzelf met haar. Het viel mij op dat ik een vraag samenvatte met daarin een eigen invulling. Ik was mijzelf hiervan bewust en benoemde letterlijk ‘misschien vul ik het teveel in’. Ook kunnen onbewuste vooronderstellingen een rol hebben gespeeld tijdens het afnemen van de interviews en leiden bepaalde vraagstelling. Dan wel rol hebben gespeeld tijdens het coderen en analyseren van de data hetgeen aanleiding kan zijn voor een onderzoekersbias.

Als tweede beperking is gebleken dat het niet gemakkelijk was om participanten voor het onderzoek te selecteren. Voornamelijk het vinden van vrouwen met spijt gevoelens ten aanzien van het moederschap was een moeilijke opgave. Het taboe waar Donath (2017) naar verwijst werd zichtbaar in de praktijk. Verschillende vrouwen spraken over ambivalente gevoelens, waarbij zij aangaven hun kinderen ‘soms achter het behang te willen plakken’. Daadwerkelijke spijtgevoelens werden als te extreem ervaren. Spijt was een te beladen benaming voor de ervaringen die zij hadden. Dit heeft geleid tot het vervangen van spijt naar ambivalentie in de vraagstelling waarbij spijt als *sensitizing concepts* opgenomen is.

Daarnaast moet de lezer er rekening mee houden dat zowel de onderzoeker, als de participanten die deelnamen aan het onderzoek, hoogopgeleide witte vrouwen zijn. Dit betekent dat er met deze bril naar het moederschap is gekeken en de data vanuit dit perspectief is geïnterpreteerd. Juist omdat moederschap ook cultureel is bepaald, bestaat de kans dat vrouwen van kleur zich niet (in haar geheel) herkennen in het moederschapsbeeld en geschetste onderzoeksresultaten.

Als laatste is het belangrijk te noemen dat het onderzoek is individueel is gedaan door een onervaren onderzoeker. Het volgen van onderzoeksvakken op de UVH, uitgebreide reflectie met de scriptiebegeleider, medestudenten en andere onderzoekers hebben eraan bijgedragen dat, ondanks het gemis van ervaring, de uitkomsten van het onderzoek negatief zijn beïnvloed. Sterker was geweest als er in het onderzoek data triangulatie had plaatsgevonden. Doordat het onderzoek individueel is uitgevoerd heeft er geen data triangulatie plaatsgevonden.

6.5 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

In deze laatste paragraaf wordt een aanbeveling gedaan voor vervolgonderzoek.

Zorgpraktijken en verantwoordelijkheden zijn cultureel- en tijdsgebonden (Van Heijst, 2005). Het is daarom interessant om de ervaringen van spijt in relatie tot moederschap ook in andere niet westerse contexten te onderzoeken om te kijken welke parallellen er te trekken zijn en welke sociale en maatschappelijke zichtbaar worden en mogelijk zelfs universeel zouden kunnen zijn.

7. Nawoord

De vraag voor dit onderzoek werd geboren tijdens mijn bezoek aan de huisarts. Dit onderzoek sluit ik af in de keuken met een mooi gesprek met één van mijn beste vriendinnen. We praten over mijn onderzoek, de kinderen en alle ballen zij als moeder hoog moet houden.

Op de grond liggen schoentjes, een opblaas eend en een vaatwasser vol gekleurde plastic bordjes. We leven allemaal in verschillende werelden en delen tegelijkertijd de wereld. En hoewel ik (nog steeds geen) moeder ben, ben ik mij door mijn onderzoek meer bewust geworden van al die verschillende werelden en rollen waarin wij leven en die ons maken wie we zijn. Moeders, maar ook niet moeders, zoeken allemaal een weg met pieken en dalen die ons leven betekenisvol maakt. Ik ben dankbaar voor het (bijna) mogen afronden van deze studie en dankbaar voor alle moeders en niets moeders die net als ik, er maar 'gewoon' het beste van proberen te maken.

8. Literatuurlijst

- Adams, S. L. (2014). *Mad Mothers, Bad Mothers, and What a “Good” Mother Would Do: The Ethics of Ambivalence*. Columbia University Press.
- Brakel, M. van den, Portegijs, W. & Hermans, B. (2020). Emancipatiemonitor 2020. Centraal Bureau voor de Statistiek & Sociaal en Cultureel Planbureau. Den Haag.
- Bowen, G. A. (2006). Grounded theory and sensitizing concepts. *International Journal of Qualitative Methods*, 5(3), 12-23.
- Creswell, J. W. & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry & research design. Choosing among five approaches*. Los Angeles: Sage.
- Dahlberg, H. & Dahlberg, K. (2020). Open and reflective lifeworld research: a third way. *Qualitative Inquiry*, 26(5), 458–464. doi: 10.1177/1077800419836696
journals.sagepub.com/home/qix
- Donath, O. (2015). Regretting Motherhood: A Sociopolitical Analysis. *Signs Journal of Women in Culture and Society* 40(2):343-367. DOI:10.1086/678145
- Donath, O. (2017). *Regretting Motherhood*. North Atlantic Books.
- DiQuinzio, P. (1993). Exclusion and Essentialism in Feminist Theory: The Problem of Mothering. *Hypatia*, 8(3), 1–20. <https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.1993.tb00033.x>
- Engster, D. (2019). Care ethics, dependency, and vulnerability. *Ethics and Social Welfare*, 13(2), 100-114. doi: 10.1080/17496535.2018.1533029
- Finlay, L. (1999). Applying phenomenology in research: problems, principles, and practice. *British Journal of Occupational Therapy*, 62(7), 299-306.
- Finlay, L. (2006). The body`s disclosure in phenomenological research. *Qualitative Research in Psychology*. 19-30. Doi: 10.1191/1478088706qp051oa
- Gibson, C. (2019). Enacting Motherhood Online: How Facebook and Mommy Blogs Reinforce White Ideologies of the New Momism. *A Journal of Critical Studies in Cultural and Politics*, 3(1-2), 06
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: psychological theory and woman`s development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kittay, E. F. (1999). *Love`s labor: essays on women, equality and dependency*. New York:

Routledge

- Leget, C. van Nistelrooij, I., & Visse, M. (2017). Beyond demarcation: care ethics as an interdisciplinary field of inquiry. *Nursing Ethics*, 26(1), 17-25.
doi:10.1177/0969733017707008.
- Lindemann, H. (2001). *Damaged identities, narrative repair*. Ithaca: Cornell University Press
- Luna, F. (2009). Elucidating the concept of vulnerability: layers not labels. *International Journal of Feminist Approaches to Bioethics*, 2(1), 121-139.
- Mackenzie, C., Rogers, W., & Dodds, S. (2014). Introduction: *What Is Vulnerability, and Why Does It Matter for Moral Theory?* In in Catriona Mackenzie, Wendy Rogers, and Susan Dodds (eds), *Vulnerability: New Essays in Ethics and Feminist Philosophy*, Studies in Feminist Philosophy (New York, 2013; online edn, Oxford Academic)
- Minotte, K. (2022). Decentering intensive motherhood: more fully accounting for race and class in motherhood norms. *Sociology Compass*. Doi: 10.1111/soc4.13095
- Myers, K. (2017). 'If I'm going to do it, I'm going to do it right'. Intensive mothering ideologies among childless woman who elect egg freezing. *Gender & Society*. Vol. 31 No6. Doi :10.1177/089124327732329
- Rosa, H. (2016). *Leven in tijden van versnelling*. Boom.
- Ruddick, S. (1989). *Maternal thinking: toward a politics of peace*. Boston: Beacon Press
- Schipper, K., Landeweer, E. & Abma, T. (2018). Living with end-stage renal disease: Moral responsibilities of patients. *Nursing Ethics*. Vol.25(8) 1017-1029. Doi: 10.1177/0969733016687154
- Shani, Y., Danizger, S., & Zeelenberg, M. (2015). Organizational behavior and Human Decision Processes. Elsevier. 0749-5978. Doi: 10.1016/j.obhdp 107-114
- Slatman, J. (2014). Multiple dimensions of embodiment in medical practices. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 17, 549-557.
- Slatman, J. (2016). Is it possible to "incorporate" a scar? Revisiting a basic concept in phenomenology. *Human Studies*, 39(3), 347-363.
- Slatman, J., & Widdershoven, G. (2015). An ethics of embodiment: the body as object and subject. *Medicine and Society, New Perspectives in Continental Philosophy*, 87-104.

- Smith, J. A., Flower, P. & Larkin, M. (2009). *Interpretative phenomenological analysis: theory, method and research*. London: SAGE Publications Inc
- Tronto (1987). Beyond Gender Difference to a Theory of Care. *The University of Chicago Press*. Vol. 12. No.4. 644-663
- Tronto, J. C. (1993). *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York: Routledge.
- Tronto, J. C. (2013). *Caring democracy: markets, equality and justice*. New York: New York University Press.
- Tronto, J. C. (2017). There is an alternative: homines curans and the limits of neoliberalism. *International Journal of Care and Caring*, 1(1), 27-43.
- Van der Meide, H. (2015). Het onthullen van ervaringen: fenomenologie als kwalitatieve onderzoeksbenadering: deel 1 van een tweeluik. *Kwalon*, 20(1), 21-28.
doi:10.5553/KWALON/138515352015018001007
- Van Heijst, A. (2005). *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*. Klement.
- Van Nistelrooij, A.A.M. (2014). Self-sacrifice and self-affirmation within caregiving. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 17(4)519-528. doi:10.1007/s11019-013-9523z
- Van Nistelrooij, A.A.M., Schaafsma, E.P. & Tronto, J.C. (2014). Ricoeur and the ethics of care. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 17(4)485-491.
doi: 10.1007/s11019-014-9595-4
- Van Nistelrooij, A. A. M. (2015). Wat moeten we met naasten en familie? Gezamenlijke besluitvorming en het relationele netwerk van de patiënt. *Tijdschrift voor Gezondheidszorg & Ethiek*, 25(1)
- Van Nistelrooij, I. (2022). *Basisboek zorgethiek: Over menslievende zorg, moreel beraad en de motivatie van verpleegkundigen* (9th ed.). Uitgeverij Abdij van Berne
- Van Wijngaarden, E. (2015). Fenomenologisch onderzoek naar voltooid leven bij ouderen. Deel II van een tweeluik. *Kwalon*, 26(1), 34-39
- Van Wijngaarden, E., Van der Meide, H. & Dahlberg, K. (2017). Researching health care as a meaningful practice: toward a nondualistic view on evidence for qualitative research. *Qualitative Health Research*, 27(11), 1738–1747.
- Walker, M. U. (2007). *Moral understandings: a feminist study in ethics*. Oxford: Oxford

University Press. (origineel 1998).

Young, I. M. (2003). *Political responsibility and structural justice*. The Lindley Lecture, University of Kansas.

Zeelenberg, M., van Dijk, W., & Manstead, A. (2000). Regret and responsibility resolved? *Organizational Behaviour and Human decision Processes*. Vol.81. 143-154

Zeelenberg, M. & Pieters, R. (2007) A theory of regret regulation 1.0. *Journal of consumer psychology*, 17(1),3-18

Bijlage 1: begeleidende brief

Beste xx,

Mijn naam is Manon Schoneveld, ik ben 38 jaar en woonachtig in Arnhem. Op dit moment ben ik aan het afstuderen aan de master Zorgethiek en Beleid aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Voor dit afstuderen voer ik onderzoek uit. Dit onderzoek heeft betrekking op vrouwen die gemengde gevoelens ervaren ten aanzien van (toekomstig) moederschap. Behalve dat het moederschap voor mijzelf een vraagstuk is, valt het mij op dat o.a. in de media moederschap vaak geassocieerd wordt met een 'roze wolk'. Dit terwijl het moederschap een tal van gemengde gevoelens met zich mee kan brengen.

Doel

Mijn onderzoek heeft als doel om inzicht te verkrijgen in de ervaring en betekenisgeving van vrouwen die gemengde gevoelens ervaren ten aanzien van (toekomstig) moederschap. Hierbij belicht ik twee kanten. Ik ga specifiek in gesprek met vrouwen die (overwegen om) hun eicellen (te) laten invriezen. En ik ga in gesprek met vrouwen die moeder zijn.

Ik wil graag weten wat uw ervaringen en gevoelens hierover zijn. Het gaat dus niet over goed of fout, maar echt om uw eigen persoonlijke beleving. De kennis die uit dit onderzoek voortvloeit, kan bijdragen aan het begrijpen en verbreden van het concept moederschap.

Wat houdt meedoen in?

Als u besluit mee te willen doen met dit afstudeeronderzoek, houdt dat in dat ik een interview met u houdt. Dit gesprek zal ongeveer een uur duren en wordt alleen met uw toestemming opgenomen. Zodra u contact met mij opneemt kunnen we verdere afspraken maken over op wat voor wijze en wanneer het gesprek plaatsvindt. Mocht u het prettig vinden om in de thuisomgeving dan wel dicht bij uw woonlocatie, het gesprek te voeren, is dat geen enkel probleem en kunnen we samen kijken hoe we dit vormgeven.

Toestemming en privacy

Het gesprek zal opgenomen worden via een geluidsrecorder en vervolgens letterlijk uitgetypt

worden door mijzelf. Voorafgaand aan het gesprek vraag ik expliciet toestemming voor deelname aan het onderzoek en voor het opnemen van het gesprek. Dit doe ik door middel van het toestemmingsformulier dat ook hier bijgevoegd is. Ik neem dit formulier uitgeprint mee op de dag dat het interview plaatsvindt en zal u dan vragen dit formulier te ondertekenen.

Uw antwoorden worden vertrouwelijk verwerkt. Dat gebeurt door de informatie uit het gesprek, los te koppelen van persoonsgegevens zoals uw naam. Uw persoonsgegevens worden vervangen door een code. In het onderzoeksverslag zal uw naam niet genoemd worden. Citaten worden dusdanig aangepast dat deze niet herleidbaar zijn naar een persoon. De interviews (d.w.z. de data-analyse) worden 10 jaar beschermd bewaard door de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht en daarna vernietigd.

U beslist zelf of u mee wil doen aan het onderzoek. Deelname is geheel vrijwillig. U kunt u bedenken en stoppen, ook tijdens het onderzoek of tijdens het interview. U hoeft dan niet toe te lichten waarom u stopt. Ook als u vragen niet wilt beantwoorden mag u dat altijd aangeven.

Wilt u meer weten over uw privacy?

Wilt u meer weten over uw rechten bij de verwerking van persoonsgegevens? Lees dan de <https://www.uvh.nl/contact/privacy-statement> van de Universiteit voor Humanistiek.

Vervolg

Het onderzoek is afgelopen wanneer alle interviews zijn afgenomen, een analyse is uitgevoerd en een onderzoeksverslag is gemaakt. Wanneer ik de resultaten heb beschreven, deel ik die met u. Het onderzoeksverslag deel ik met mijn opleiding. Het streven is om mijn opleiding, en daarmee dit onderzoek, eind augustus 2023 af te ronden.

Mocht u willen deelnemen of vragen hebben over het onderzoek, dan kunt u contact met mij opnemen via 06-47002856 of via manon.schoneveld@student.uvh.nl.

Graag hoor ik of u wilt deelnemen via mail of telefoon (appen mag ook). Nadat ik uw bericht heb ontvangen, zal ik spoedig contact met u opnemen voor het plannen van het interview.

Ik hoop op uw deelname! Alvast dank voor uw reactie.

Hartelijke groet,

Manon Schoneveld

Bijlage 2: toestemmingsformulier participant

Titel van het onderzoek: 'Had ik maar...'

Leest u a.u.b. de tekst en vink vervolgens elk hokje aan!

Voor de deelnemer:

- Ik heb de informatiebrief gelezen. Ook kon ik vragen stellen. Mijn vragen zijn goed genoeg beantwoord. Ik had genoeg tijd om te beslissen of ik meedoe.
- Ik weet dat meedoen vrijwillig is. Ook weet ik dat ik op ieder moment kan beslissen om toch niet mee te doen met het onderzoek. Of om ermee te stoppen. Ik hoef dan niet te zeggen waarom ik wil stoppen.
- Ik geef de onderzoekers toestemming om mijn gegevens te verzamelen en te gebruiken. De onderzoekers doen dit alleen om de onderzoeksvraag van dit onderzoek te beantwoorden.
- Ik begrijp dat de verzamelde onderzoeksgegevens worden hergebruikt voor vervolgonderzoek dan wel onderzoek in hetzelfde werkveld of onderwijs. Deze gegevens zijn niet herleidbaar naar mij.
- Ik weet dat voor de uitvoering van het onderzoek sommige mensen al mijn gegevens kunnen inzien. Die mensen staan in deze informatiebrief. Ik geef deze mensen toestemming om mijn gegevens in te zien voor deze controle.
- Ik wil meedoen aan dit onderzoek.

Mijn naam is (deelnemer):

Handtekening:

Datum : __ / __ / __

Voor de onderzoeker

Ik verklaar dat ik deze deelnemer volledig heb geïnformeerd over het genoemde onderzoek.

Als er tijdens het onderzoek informatie bekend wordt die de toestemming van de deelnemer zou kunnen beïnvloeden, dan breng ik hem/haar daarvan tijdig op de hoogte.

Naam onderzoeker (of diens vertegenwoordiger):

Handtekening:

Datum: __ / __ / __

<indien van toepassing>

Aanvullende informatie is gegeven door:

Naam:

Functie:

Handtekening:

Datum: __ / __ / __

-----

* Doorhalen wat niet van toepassing is.

De deelnemer krijgt een volledige informatiebrief mee, samen met een versie van het getekende toestemmingsformulier.

Bijlage 3: voorbereiding semigestructureerd interview

Introductie

- Mijzelf voorstellen en doel van het onderzoek toelichten (bewustwording moederschap breder te begrijpen).
- Fenomenologisch onderzoek inhoudelijk schetsen
- Doel van het interview

Proces

- Toestemming opname interview
- Anonimiteit garanderen: vertellen dat interviews alleen door mij gelezen worden en dat alle herleidbare informatie (zoals namen) uit de transcripties wordt gehaald.
- Vrijwilligheid benadrukken: de participant mag ieder moment beslissen te stoppen met het interview zonder daar een reden voor te geven.
- *Informed consent* laten ondertekenen. Zowel informatiebrief als *informed consent* zijn beiden per email vooraf aan het interview opgestuurd.
- Ruimte voor vragen

Hulpvragen

- Vertel eens hoe het is...
- In het uitvragen zoeken naar waar zit de spanning, de meerstemmigheid
- Scherp zijn als mensen zelf metaforen gebruiken. Als je die opspoort, kom je op het spoor van wat voor hen belangrijk is.
- Eerst beginnen met geleefde ervaring en dan inzoomen.
- Trechteren van iets groters naar meer verkleind. Dan niet om verstandelijke uitleg vragen maar meer 'Hoe zie je dat', 'Wat betekent dat voor je?'

Interview

Concept: Moederschap

- Je hebt ervoor gekozen om jouw eicellen in te laten vriezen. Kun je mij meenemen in jouw gedachten en gevoelens waartoe je hebt besloten om deze stap te zetten?
- Wat maakt dat het belangrijk voor jou is om tijd te winnen met betrekking tot het moederschap?
- Welke gedachten en gevoelens kenmerken dit besluit en wat betekent dit voor jou?

- En in hoeverre speelt de maatschappij een rol in jouw keuze?

Concept: Verbeelding

- Jouw situatie heeft betrekking op (mogelijk) toekomstig moederschap. Kun je mij meenemen in jouw toekomstbeeld over hoe het moederschap ervoor jou uitziet?
- Wat betekent dit beeld voor jou? En wat betekent het als het beeld anders loopt dan verwacht? Hoe zie je dat?

Concept: Identiteit

- Welke betekenis heeft dit beeld (het mogelijk toekomstig moederschap) en hoe verhoudt zich dit tot op jouw identiteit?
- In hoeverre is de maatschappij/sociale omgeving van invloed is wanneer je wel of geen moeder bent?

Concept: ambivalentie

- Kun je een moment beschrijven waarop het gevoel van gemende gevoelens m.b.t moederschap sterk naar voren kwam? Vertel eens hoe je dit beleeft en kun je dit zo gedetailleerd mogelijk vertellen?
- Wat gaat er door je heen als je dit zo weer verteld?
- Kun je me iets meer vertellen over de ervaring met gemengde gevoelens en wat dit voor jou betekent? Welk effect dit op jou en de manier waarop je naar jezelf kijkt heeft?
- Kun je ook een moment herinneren waarop de ervaring van emotie x minder sterk was, of meer naar de achtergrond verschoof?
- Hoe zag dit beeld er concreet uit, kun je mij meenemen in deze ervaring?
- Welke emoties voel je? Wat ervaar je lichamelijk?

Bijlage 4: IPA- methode data-analyse

<p>Stap 2</p> <p>3. Vrijheid versus gevoelens van belemming</p> <p>4. Verbeelding moederschap</p>	<p>Ik, zou heel graag willen denken van ooh daar sta ik een beetje los van en je bent beslisser van je eigen keuzes maar onbewust merk ik gewoon oké het doet wel wat met je. De maatschappelijke druk, ik voel hem niet zo, maar ervaar het bijvoorbeeld wel echt vanuit mijn familie, gewoon kleine dingen, dat ik gewoon uuhm merk dat ik zeker met mijn moeder uuh het is voor haar niet eens een vraagstuk van of ik wel of ik wel überhaupt moeder zou willen worden. Het is een gegeven waar ervanuit gaat dat ik dat wel wil Ja.</p> <p>Maar dan merk je ook wel dat op een gegeven moment dat ik wat ouder werd dat het steeds vaker even op popt ofzo weet je wel, dat je dat ik dan bijvoorbeeld bij mijn ouders thuiskwam en mijn moeder zei: Nou, misschien zit er volgend jaar met kerst wel een kleine erbij. Ojaa. Dar ik dacht van Naja dat denk ik niet maar.</p> <p>3. Ik ben wel heel erg, gehecht aan mijn eigen ding. En heel erg ja gehecht aan, de vrijheid die het heeft en het benauwd me enorm de gedachte dat je dan, dan dat moet opgeven en altijd zegmaar ja, je focus is in eerste instantie op een kind althans zo verwacht ik dat dat zo zal zijn dat je niet zoals nu mijn leven leef dat is gewoon niet haalbaar en mogelijk</p> <p>Maar soort van rode draad is vrijheid en dat voelt heel belemmend als ik, de gedachte dat ik, dat op moet geven. Ja</p> <p>4. Ja, dat dat vind ik dus echt heel lastig om in te beelden. Mmm. Want dan merk je gewoon ja, zo voel ik die sterke gevoelens heb ik gewoon nog helemaal niet dat ik daarna realistisch beeld van heb. Want het enige wat ik den k is, oké las ik dan kijk naar mijn eigen moeder. Mmm. Dan voorstel dat ik áltijd zorgen zal maken, dat ik denk, oh, doe ik het goed? Is dit goed genoeg?</p> <p>Ja. Ik vind het heel lastig om dit in te beelden, echt. Ook wat voor type moeder ik, ik zal zijn. Heel eerlijk ook niet echt kunnen uitleggen nu. Nee, nee, nee. Omdat ik dat gewoon niet. Te ver van je af? Ja, ja ja. Het voelt nog te ver dat ik denk van oké, daar kan ik gewoon niet bij, hoe ik daar inste.</p> <p>Ja, ja wel veel vaker over nagedacht of is me lijkt veel meer op het leven wat ik nu heb, dus ik zou mij goed kunnen voorstellen geen kinderen zou hebben.</p>	<p>Stap 2</p>
<p>Stap 2</p> <p>- Tijd kopen om opties veilig te stellen</p> <p>- Afwijken van sociale gedragsnormen</p>	<p>Interview onderzoek Participant 1 (M) Beschrijving</p> <ul style="list-style-type: none"> Het begon eigenlijk een beetje uit Uuh. Paniek wil ik niet zeggen maar twijfel die ontstond toen ik dertig was dus dat was een beetje het turningpoint van oké, uuhm daarvoor had ik altijd het gevoel dat je zeeën van tijd had uuhh je was jong, en deed gewoon een beetje mijn ding, en toen werd ik dertig en dacht ik oeh, uuhh okee, ben ik nu echt uuh, op de juiste track in mijn leven want ik ben eigenlijk nog helemaal niet bezig met moederschap. <p>En toen kwam dertig en toen bekwam echt het gevoel van ooh, woow, ik weet niet dat is misschien ook het moment dat ik vroeger dan kijk van naja, als je dertig bent dan dan ben je, heb je dit, dit, dit, dit en dat</p> <p>Het voelt wel alsof ik daar bezig mee moet zijn want ik ben nu dertig en dat is anders dan twintig en nu moet ik daar eigenlijk over nadenken en toen kwam ik dus een beetje, ja eindelijk een beetje vanuit, kwam ik eigenlijk zelf tot de conclusie dat ik het helemaal niet weet, dat ik alle kanten op slinger, dat ik echt totaal niet zeker weet 1. Of ik moeder wil worden.</p> <p>En toen overviel me echt een soort van stress van oké, uuhh dit had ik nu al moeten weten. Mmm. Ik heb geen tijd meer, ik ben nu dertig dit is het moment want jaaa, het wordt alleen maar minder vanaf hier en toen dacht ik ook okee misschien is social freezing of in ieder geval daar kwam ik op uit van, misschien is dat iets wat ik moet overwegen, misschien geeft het me dat de tijd. Ja. Om uit te zoeken hoe ik er nu écht in sta</p> <ul style="list-style-type: none"> Nou, niet perse wat niet gezegd mag worden, maar ik denk misschien wat voor mij dan kennelijk toch de norm is dat je dit automatisch moet willen als vrouw zijnde. Mm. En als je daar dus over twijfelt, dat dat, afwijkt van de norm dus en dan niet helemaal. Hebben het dan niet over omdat we er allemaal vanuit gaan dat we allemaal hetzelfde willen en dan voor mij a absoluut niet zo, maar krijg niet als ik op tafel gooi dat ik niet perse daar soort van ooh, dat heb ik ook. Misschien wel, want niemand tapt in van ja, ik vind het eigenlijk ook wel lastig of ben daar ook mee bezig. Dat hoor ik niet, dus dan denk ik, oké, is <i>it just me</i>? Ja, en dan denk ik ja oké, het is, het voelt ja, ik denk dat dat het een beetje is. Dat je dan toch denkt van ja oké, ben ik de enige die twijfelt hierover. Mmm. Of is iedereen er helemaal zeker van of dit is gewoon voor iedereen het plan dat is de norm en daar ben ik een afwijkende soort van kees in. Dat is het denk ik een beetje 	<p>Stap 2</p>

<p>Stap 2</p> <p>5. Angst voor spijt</p> <p>6. Zelfregie</p> <p>7. Zelfverwijt</p>	<p>Dus in die zin het feit dat ik een relatie heb met wie ik oprecht wel een toekomst zie maakt dat wel dat wel tastbaarder. Dat ik denk oké, in ieder geval soort van het samenwonen of dat, dat is realistisch en daar kan ik nu een beeld bij gaan vormen.</p> <p>5. Over tien jaar, of over 15 jaar, dan kan ik dat niet meer terugdraaien. Het kan niet op mijn 45ste nog zeggen, ja nu had ik toch wel kinderen gewild en dan is het te laat zo te zeggen en dat ik dan spijt heb. Dat is meer ook, ja, wetende onderbuik angst die daar ook onder zit van ok, nu kan ik denke van ok, ik heb echt een leuk leven en kan alles doen wat ik wil en wil heel veel lol in mijn eentje kan iedere dag vullen, lachend. Maar wat als ik dan opeens met een gevoel van spijt zit en denk van, oh ik had toch wel ook, ja een family life en het kan niet meer. Wat doe je dan met dat gevoel.</p> <p>Wat ik vooral heel erg lastig vind is, als ik nu 100% zeker zou weten dat ik geen kinderen zou willen dat het niet voor mij is, dan zou ik daar denk ik, makkelijker. Nou, dat is dan wat het is weetje, je hebt een duidelijke keuze gemaakt, het is niet voor mij en daar hoeft je dan ook verder geen spijt of twijfels pover te hebben maar het feit dat ik denk ik zoo, twijfel tussen één of de twee voelt het heel erg van. Ja, uuh, er is een hele grote kans voor mij in mijn hoofd dat ik spijt heb van de beslissing die ik heb gemaakt omdat ik het gewoon niet, niet zeker weet.</p> <p>6. En de tijd beslist eigenlijk een beetje voor mij. Ja. En dan heb je een soort van beslissing niet zelf in de hand. <i>Ja, ja, ja</i>. En dat maakt dat ik heel erg bang ben dat ik spijt heb ook, dat ik niet zelf heb gekozen of bewust ergens voor heb gekozen, maar meer gewoon een beetje door de toevalligheden van het leven zoals het is gelopen hiermee geëindigd en dan op mijn 45ste denk van nah, M., had je het even anders aangepakt allemaal dan zag het er anders uit</p> <p>Als ik heel bewust nu zou weten van oké moederschap is gewoon niet voor mij, ik kies ervoor om het niet te doen. MMM. Dan, is het makkelijker denk ik om daar minder spijt over te hebben want je weet het gewoon toen heb ik dat, dat heb ik besloten en naja, daar kun je altijd misschien van balen.</p> <p>7. Maar nu, verwijt ik me denk ik vooral mijzelf nu al dat ik zo twijfel of zover laat komen. Ja waarom, maar ik weet ook niet hoe ik het antwoord moet vinden. Wanneer weet je nu zeker, het is voor mij wel of het is voor mij niet?</p> <p>Maar zelfs in het nu... kan ik wel een beetje pissig worden op mijzelf want dat ik denk van ja, nu neem ik ook niet echt een stap in een richting. Naja dat social freezing is dan één ding dat ik denk oké maar dat is dan ook letterlijk het enige wat ik heb gedaan. Het is ook niet dat ik nu</p>	<p>Stap 2</p>
---	---	----------------------

<p>Stap 2</p> <p>8. Zoeken naar houvast</p>	<p>heel erg bezig ben met verder vragen te onderzoeken van, van hoe kom ik tot een antwoord of het wat voor mij is?</p> <p>Bij mij in ieder geval heel erg weer gedrukt wordt op het feit van oh, omdat ik zo twijfel van ooh, ik heb, ben te laat of ik moet beslissen of ik weet het niet en. Mmm. Ja, mij maakt het in die zin weer heel erg onzeker omdat ik dan het gevoel heb van ik moet beslissen of ik, ik moet eigenlijk weten hoe ik erin sta nu, ben nu op een leeftijd dat ik dat had moeten weten. Mmm, mmm. Dus dat drukt mij dan weer heel erg in echt, op de zere plek. Dus misschien is het daarom ook wel zo moeilijk bespreekbaar, want ik wil ook, ook die mensen op de zere plek drukken, maar dat doet het bij mij wel als iemand erover begint. Ja, dan het is niet dat ik dan uuh helemaal vol schiet of denk uuh maar ik ga wel 's avonds naar huis met een kutgevoel van oh ja shit, het is daar weer over gekomen en ik weet het allemaal niet en wat nu en ojaa komt het weer even op zegmaar</p> <p>8. Ja, in dit geval merk ik dat ik wel heel erg naar een soort zekerheid zoek. Mmm. Dan, omdat ik gewoon heel erg met die twijfel en dus die angst voor dat spijtgevoel vanuit die twijfel zit merk ik dat ik heel erg eigenlijk ja, je zoekt een soort inderdaad uuh hoe noem je dat? Lacht. Soort van variabele die niet beweegt, waar je op kunt leunen of dit is zeker, hier kan ik vanuit gaan</p> <p>En toch zoek ik naar zekerheid in een soort van vorm van ooh, ik moet gewoon ergens vanuit kunnen gaan, meer omdat ik zelf denk ik geen grip heb op het besluit</p> <p>Ja, een beetje rust in de beslissing die je maakt of in ieder geval het gevoel hebben dat je kiest ergens voor. En niet dat het je je, voor je wordt gekozen. Uuh, en dat is een ja, een beetje hetzelfde als ik ook met die zekerheid dan van die social freezing heb van daar zoek ik eigenlijk een soort van hetzelfde in. Van oké, het is een soort van back-up of een beslissing en daar kan ik uh, het geeft me tijd en het geeft me wat zekerheid. Een beetje ja, rust in die zin.</p>	<p>Stap 2</p>
--	---	----------------------

Bijlage 5: Reflexief dagboek

Fragment 1: 31 maart 2023

Vandaag ga ik voor het eerst een interview afnemen en het zijn gelijk twee gesprekken. Aan mijn handen voel ik dat ik lichtelijk gespannen ben voor vandaag. Gaat er wel 'iets' bruikbaar uit het interview komen? En wat als het blijkt dat deze vrouwen helemaal geen spijt ervaring hebben? Ik heb bewust een uur tussen de afspraken gepland, maar vraag mij nu af of dit wel voldoende is om mijn hoofd weer leeg te maken. Tegen het tweede gesprek zie ik iets meer op, omdat het een collega is. Hoewel ik nooit direct met haar heb samengewerkt, weet ik wie ze is. Ik merk aan mijzelf dat ik tijdens dit gesprek extra aandacht besteed aan privacy en wil voorkomen dat zich onveilig voelt om haar persoonlijke verhaal te delen.

Ik ben meer tevreden over het eerste gesprek. De participant vertelde gemakkelijk en legde zelf de relatie met spijt. Ik merkte wel dat ik hier erg op gefocust was en daardoor twijfel ik of ik wel voldoende met een open houding heb geluisterd. Het feit dat ze aangaf het gesprek fijn te hebben gevonden ook voor haar eigen zoekproces, geeft me vertrouwen. Het tweede gesprek was lang en ik merkte iets verminderende concentratie. Tegelijkertijd maakte het gesprek ook diepe indruk op me. Het raakte mij dat ze emotioneel werd toen zij vertelde over de moeilijke fase die zij door het moederschap meemaakte. De tranen toen ze vertelde hoe alleen ze zich voelde en hoe zij zichzelf verweet het moederschap niet te kunnen. Ik heb het gevoel dat ik een goede balans kon vinden tussen betrokkenheid te tonen maar ook mijn rol als onderzoeker scherp te houden. Aan het einde van het gesprek check ik nog wel of het echt goed met haar gaat.

Fragment 2: 5 april 2023

Het is een warme dag. Ik ben een beetje gestrest, omdat ik dit interview tussen het werk in doe. Hoewel ik ruim de tijd neem om de omschakeling te kunnen maken van werk naar het interview voel ik mij niet helemaal gefocust. De ruimte is licht en warm. Er staat een raam open waardoor er voldoende zuurstof is. Toch raak ik tijdens het gesprek soms afgeleid door de drukte buiten van de stad (Waterlooplein). Ondanks alle omstandigheden verloopt het gesprek bijzonder organisch. Ik kijk nauwelijks op mijn voorbereidingsbriefje. De vragen komen als vanzelf in mij op. Het gesprek heeft iets filosofisch en ik merk op dat ik veel herken in de manier hoe deze vrouw haar leven leidt, in het leven staat, maar ook de keuzes rondom het moederschapsproces maakt. Ik vraag mij na het gesprek af of ik wel voldoende mijn eigen ervaringen en ideeën achterwege heb gelaten en niet te veel heb ingevuld. Het maakt mij bewust dat ik hier tijdens de data-analyse op moet letten. Het was gesprek heeft mij ook geïnspireerd, vooral de manier hoe zij betekenis geeft aan het moederschap. Het nalaten van 'iets' zoals een voedselbos. Ik mijmer hierover de terugweg in de trien over hoe dit voor mij zou

zijn als ik geen moeder word en bedenkt mij dat ik misschien toch ook ooit een boek moet gaan schrijven.

Fragment 3: 7 April 2023

Het gesprek vindt redelijk vroeg in de ochtend plaats. Ik moest er vroeg uit en het is de laatste dag van de week, dus ik merk moeheid bij mijzelf op. Ook nu heb ik een gesprek met een collega. Wederom benadruk ik de privacy. In het gesprek begin ik ergens te twijfelen, omdat ik merk dat ambivalente en spijt nauwelijks naar voren komen. Ook valt het mij op dat ik het moeilijker vind om een goed beeld te krijgen van haar beleving en gevoelens. Het gesprek blijft wat enigszins rationeel. Tegelijkertijd ervaar ik het interview als interessant, omdat zij mij verrassende perspectieven laat zien en waarbij ik een andere beleving heb. Ze geeft bijvoorbeeld aan soms wel minder vrijheid zou willen en juist één ding in haar leven zou willen waar ze wel echt aan vastzat. Op het eind vertelt ze over een heftige ervaring in haar vriendengroep waarbij één van haar vrienden hun kindje verloor. Ik moet gelijk denken aan mijn eigen vrienden en kindjes. En voel erg met haar mee wanneer zij vertelt dat het leven kwetsbaarheid kent en welk effect dat heeft op het moederschapproces. Het zet mij ook aan het denken dat het besef van eindigheid van het leven bewustwording op gang brengt en keuzes soms ineens duidelijk worden.

Fragment 4: 14 april 2023

Vandaag heb ik het laatste interview. Ik merk dat ik met meer vertrouwen het interview start, omdat ik inmiddels ervaren heb dat in weet waar ik naar moet vragen en er meer op vertrouwt dat er 'iets' bruikbaar gaat opleveren. Tijdens het interview valt mij op dat ik niet veel hoeft te vragen, omdat deze vrouw veel uit haarzelf vertelt. Ik heb wel moeite door de hoeveelheid om de onderwerpen die ik wil aansnijden goed af te bakenen. Vooral met betrekking tot ambivalente gevoelens moet ik een paar keer goed doorvragen om te begrijpen hoe deze gevoelens voor haar spelen in relatie tot het moederschap. Tijdens het gesprek vraag ik mij af of het nog uitmaakt of je moeder bent of gaat worden in het oosten, waar zij woont, of in het westen van Nederland waar de andere geïnterviewde vrouwen wonen. Ik denk dat dit mij opvalt, omdat ik zelf in de omgeving ben opgegroeid waar zij nu woont. Ik herken daardoor vooral de maatschappelijk druk die zij omschrijft over de normen rondom het moederschap. Op het eind van het gesprek kom ik hier nog op terug, om haar ervaring scherp te krijgen en deze niet te vermengen met mijn eigen opvattingen. Het is een gesprek van ruim een uur waarbij ik het laatste gedeelte moeite heb om mij goed te concentreren. Wanneer ik terugloop van haar werklocatie in de trein merk ik op dat ik nieuwsgierig, en toch ook wat onzeker terugblik, of ik het interview wel voldoende 'zakelijk' heb gevoerd. Dit gevoel wordt versterkt doordat via een medestudent met haar in contact ben gekomen en daardoor toch bezig ben met het achterlaten van een goede professionele indruk.